ΑΝΑΤΥΠΟ
ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ
Διοικητικού Δικαίου
ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ - ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ - ΘΕΩΡΙΑ

Γιάννης Ζ. Δρόσος

Συνταγματικός λόγος και οικονομική κρίση

Ανάτυπο
Τεύχος 6/2011
(σ. 764 - 778)

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΑΚΚΟΥΛΑ
ΑΘΗΝΑ-ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Γιάννης Ζ. Δρόσος

Συνταγματικός λόγος και οικονομική κρίση

Συνταγματικός λόγος και οικονομική κρίση*

του Γιάννη Ζ. Δρόσου
Καθηγητή Νομικής Σχολής Αθηνών

Ο Καθηγητής Δημήτρης Τσάτσος με εισήγαγε στο Συνταγματικό Δίκαιο και με έφερε στο Πανεπιστήμιο. Για την όποια λοιπόν σημερινή μου ακαδημαϊκή θέση και διαμόρφωση χρωστώ στον Δημήτρη πολλά, πάρα πολλά. Κι όμως, με τον άνθρωπο αυτόν δεν έγινε, τελικά, εφικτό να διαμορφωθεί ένα κάποιο είδος σχέσεων που να επέτρεπε στις ριζικά διαφορετικές κατασκευές μας, αν όχι να εναρμονισθούν –αυτό στο κάτω-κάτω δεν ήταν και απαραίτητο– τουλάχιστον να διατηρηθούν σε ένα επίπεδο τυπικής έστω συνύπαρξης. Οι σχέσεις μας, αφού πέρασαν από διάφορες διακυμάνσεις, ανάμεσά τους και από πολύ ωραίες στιγμές, έπαψαν να υπάρχουν εδώ και περίπου δεκαπέντε χρόνια και δεν αποκαταστάθηκαν. Δεν γνωρίζω αν είχα περιπέσει στην αδιαφορία του, άκουσα επ' αυτού διάφορα, εικάζω και ο ίδιος άλλα, όμως αμεσότερη γνώση δεν έχω. Εγώ πάντως ουδέποτε έπαυσα να διδάσκομαι από τη χαρισματική εκφορά της ιδιαίτατης ευαισθησίας του, από το πάθος του για τη ζωή, τη δική του και των άλλων, και από το πάθος του περί την πολιτείαν. Τον δάσκαλο αυτόν, τον οποίο –όσο και αν θέλω να νομίζω ότι τιμώ με την όποια αξία ίσως έχει ό,τι γράφω και κάνω στο Πανεπιστήμιο– δεν έγινε μπορετό να τον ευχαριστήσω όπως έπρεπε και όσο ζούσε. Έχω την ελπίδα, ίσως εύκολα μπορώ να την έχω, αφού πλέον ο θάνατός του την τοποθέτησε πέρα από διάψευση ή επιβεβαίωση, ότι αν ήταν λίγο αλλιώς τα πράγματα θα μιλούσαμε πολύ και θα λέγαμε πολλά. Επειδή όμως αυτό πια δεν γίνεται, υποκλινόμενος στη μνήμη του, προσφέρω αυτά τα ελάχιστα αποχαιρετιστήρια λόγια και, αν το δεχθεί, ως κτέρισμα το κείμενο που ακολουθεί. Αυτά για εδώ. Τα δ' άλλα εν Άδου τοις κάτω μυθήσομαι, *αν βεβαίως έχουν όρεξη για τέτοιες κουβέντες εκεί πέρα.*

I. Τα όρια του Συντάγματος και ο συνταγματικός λόγος

Το Σύνταγμα δεν έχει μεταφυσικά χαρακτηριστικά. Στον έσχατο και στοιχειακό βαθμό το Σύνταγμα κρίνεται από την πραγματικότητα, και όχι η πραγματικότητα από το Σύνταγμα. Το Σύνταγμα «εγκοιτώνει» –κατά την εμβληματική διατύπωση του Αλεξάνδρου Σβώλου– την κοινωνική ύλη. Αν όμως η κοινωνική ύλη διαβρώσει τη συνταγματική κοίτη, ή την παρασύρει, ή πλημμυρίσει και ξεχειλίσει, τότε «*το ζήτημα δεν είναι πλέον νομικόν. Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος δεν εξ ασφαλίζουν τούτο (...) ειμή μόνον μέχρις ωρισμένων ορίων. Πέραν των ορίων αυτών, τον λόγον έχει πλέον η δύναμις (...)*»[1]. Έρχεται τότε η δύναμη των πραγμάτων και μεταβάλλει την συνταγματική κοίτη κατά την φορά της κοινωνικής ύλης, και αυτό γίνεται είτε με την συνολική κατάρρευση της ως τότε συνταγματικής κατασκευής και (συχνά, όχι πάντα) την αντικατάστασή της από άλλη, είτε με αντίστοιχη αναθεώρηση του Συντάγματος.

Η αντιμετώπιση της διεθνούς οικονομικής κρίσης όπως αυτή εκδηλώνεται διεθνώς και στην Ευρωπαϊκή Ένωση γενικότερα και στην Ελλάδα ειδικότερα, και η ενδογενής ελληνική οικονομική, πολιτική και κοινωνική κρίση δεν είναι προεχόντως νομικό ζήτημα. Η όποια απάντηση δεν μπορεί παρά να είναι

(*) Το παρόν κείμενο ενσωματώνει προηγούμενες μελέτες, δημοσιεύσεις και έρευνά μου στα αντικείμενα στα οποία αναφέρεται, και γράφεται, με την ελπίδα να ενσωματωθεί και αυτό σε ευρύτερη μελέτη που επιχειρώ. Από τα δημοσιευμένα σχετικά κείμενά μου σημειώνω τα άρθρα μου: Το Μνημόνιο ως σημείο στροφής του πολιτεύματος, The Books' Journal, τευχ. 6, Απρίλιος 2011, σ. 41 επ. και Greece. The Sovereignty of the Debt, the Sovereigns over the Debts and some Reflections on Law, Working Paper, September 25, 2011, δημοσιευμένο στην ιστοσελίδα <http://www.harvardiglp.org> του Institute for Global Law and Policy, Harvard Law School.
Ο υπομνηματισμός του παρόντος, όχι πλήρης, περιορίζεται σε μερικά αναγκαία, αναλαμβάνω όμως, όπως είναι αυτονόητο, την ευθύνη για την ελλείπουσα τεκμηρίωση.

(1) *Αριστόβουλου Μάνεση*, Αι Εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος, I, σ. 41.

πολιτική και κοινωνική, το ότι δε η εκφορά της απάντησης επιχειρείται με οικονομικούς, κυρίως, όρους, τους οποίους στη συνέχεια θα ακολουθήσουν οι αντίστοιχοι νομικοί ή και ειδικότερα συνταγματικοί όροι δεν πρέπει να δημιουργεί συγχύσεις ως προς την ουσία του πράγματος. Αν αρκούσαν νόμοι για να ξεπεράσουμε την κρίση θα τους είχαμε ψηφίσει. Ούτε απλώς ένα θέμα σώφρονος και χρηστής διαχείρισης μιας κακής συγκυρίας είναι η απάντηση στην οικονομική κρίση. Είναι θέμα καταστατικό για τις ευρωπαϊκές πολιτείες μας –άρα και για την ελληνική– και θεμελιώδες για τις ζωές μας, με αποτέλεσμα η επ' αυτής συζήτηση να γεννά και λόγο περί του Συντάγματος, αφού το Σύνταγμα είναι ο καταστατικός και θεμελιώδης μας νόμος.

Ο συνταγματικός αυτός λόγος διατυπώνεται με την γλώσσα της σημερινής στιγμής, που είναι κυρίως η γλώσσα της οικονομίας. Σε άλλες εποχές με άλλες προτεραιότητες εκφερόταν αλλιώς: ως λόγος για την ίδρυση εθνικού κράτους ή για την εγκαθίδρυση και περαιτέρω την καλή λειτουργία δημοκρατικού πολιτεύματος ή ως λόγος περί τα ατομικά δικαιώματα (τα αποκαλούμενα και «ανθρώπινα») ή περί τα όρια ανάμεσα στην ασφάλεια και την ελευθερία π.χ. στην Ελλάδα του παρακράτους της Δεξιάς της δεκαετίας του '50 ή στην υφήλιο της παγκοσμιοποιημένης ισλαμιστικής τρομοκρατίας κ.λπ. Σήμερα, και ενώ στο σώμα του Συντάγματος διατηρούνται οι δημοκρατικοί και φιλελεύθεροι θεσμοί, αρχές και αξίες που συνάπτονται αδιάσπαστα με την ιστορική του ταυτότητα, η οικονομική κρίση προσθέτει (ή επαναφέρει) σε αυτήν και τον συνταγματικό λόγο της οικονομίας.

Κεντρικό μέγεθος στον συνταγματικό λόγο της οικονομίας είναι οι «αγορές». Η ανάδειξη των «αγορών» ως δρώντος πολιτικού, οικονομικού και κοινωνικού υποκειμένου τείνει να επαναπροσδιορίσει περιεχόμενο και λειτουργία πολλών κλασικών συνταγματικών εννοιών. Αυτό που σήμερα στην τρέχουσα γλώσσα αντιλαμβανόμαστε ως «οι αγορές» δεν είναι απλώς και μόνον ο χώρος και το πλαίσιο μέσα στο οποίο πωλούνται και αγοράζονται αγαθά και εν γένει λειτουργεί η οικονομία, αλλά ένα δρων πολιτικό υποκείμενο.

Οι «αγορές», στην τρέχουσα γλώσσα, κατανοείται ότι περιλαμβάνουν κυρίως τα παγκόσμιας εμβέλειας χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, διαφόρων μορφών και κατηγοριών, πολλά υπό την γενικότερη κατηγορία «επενδυτικές τράπεζες», με κύριο κοινό χαρακτηριστικό ότι διαθέτουν αρκετά κεφάλαια ώστε, μέσω του δανεισμού που παρέχουν και των όρων του δανεισμού που επιβάλλουν, να επηρεάζουν, συχνά καθοριστικά, την κεφαλαιακή επάρκεια οικονομικών κλάδων, οικονομιών και κρατών. Δεν πρόκειται μόνον για πάροχους χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών, έναντι έστω υψηλής αμοιβής, αλλά για αμιγώς κερδοσκοπικούς οργανισμούς που εκμεταλλεύονται μία αδιαφανή πανσπερμία κατασκευασμένων χρηματοπιστωτικών προϊόντων, τα οποία φέρεται να αντιστοιχούν σε υπερπολλαπλάσια κεφάλαια από εκείνα που ανταποκρίνονται στην παραγωγική δυνατότητα όλων, συνολικά και αθροιστικά, των οικονομιών του κόσμου και του δημοσίου χρέους όλων, συνολικά, των κρατών του κόσμου[2]. Αυτή η συγκέντρωση κεφαλαιακής ισχύος επηρεάζει καθοριστικά τις πολιτικές αποφάσεις κρατών ή και ομάδων κρατών, τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες και σχέσεις μέσα σε αυτά τα κράτη και, τελικά, τις ατομικές ζωές δισεκατομμυρίων ανθρώπων, απολήγει δηλαδή τελικά σε συγκέντρωση πολιτικής ισχύος.

Οι «αγορές» δεν είναι λοιπόν πλαίσιο μέσα στο οποίο δρουν άλλα υποκείμενα, είναι αυτοτελές υποκείμενο[3]. Αυτό το αυτοτελές υποκείμενο είναι κέντρο ισχύος: σκέπτεται, σχεδιάζει, δρα και αντιδρά σε οικουμενικό επίπεδο. Ασκεί, με ακατάσχετη επεκτατική όρεξη, θηριώδη εξουσία η οποία πηγάζει από την τερατώδη οικονομική δύναμη που έχει αποκτήσει. Κατά μεταφορά από παλαιότερη ωραία εικόνα, σαν να τις κινούσε μία ισχυρότατη ενστικτώδης ορμή –ενόρμηση, *Trieb* κατά τη φροϋδική έννοια–, οι «αγορές» επιχειρούν να κυριαρχήσουν στα πάντα, και να τα εντάξουν, υποτάσσοντάς τα, στις δικές τους, νομικά και

(2) Αναλυτικά στατιστικά στοιχεία, συνολικά, επί μέρους κατά τομείς ή κατά κράτη, παρέχονται στον δικτυακό τόπο της Bank for International Settlements, <www.bis.org>. Πρβλ. επίσης, π.χ. την παρατήρηση του *Αντώνη Τριφύλλη*, Η υπεραξία της φούσκας, εφημ. Τα Νέα, 1.9.2011, ότι «*Η παγκόσμια οικονομία ανέρχεται σε 60 τρισ. δολάρια (παγκόσμιο ΑΕΠ). Ο δανεισμός του πλανήτη σε 60 τρισ. δολάρια, επίσης. Τα κεφάλαια που έχουν επενδυθεί σε hedge funds εκτιμώνται 600 τρισ. δολάρια...[...] Μοιάζουν περισσότερο για στοιχήματα τύπου αλβανικής πυραμίδας*».

(3) Για την διευκόλυνση ενός αναγνώστη τυπικού κειμένου συνταγματικού δικαίου, και με πλήρη αίσθηση της διαφοράς στην αναλογία: ο θεσμός της βασιλείας σήμερα στα ευρωπαϊκά κράτη όπου λειτουργεί, είναι το *νομικό πλαίσιο* μέσα στο οποίο διεξάγεται η δημοκρατική λειτουργία ενός φιλελευθέρου πολιτεύματος. Στο παρελθόν όμως, κατά κανόνα η βασιλεία ήταν ένα *αυτοτελές και αυτοτροφοδοτούμενο κέντρο ισχύος και εξουσίας*, άρα ένα υποκείμενο της πολιτικής και όχι ένας χώρος όπου δρουν τα υποκείμενα της πολιτικής.

πολιτικά ανέλεγκτες, προτεραιότητες και σκοπιμότητες[4]. Μπορεί άραγε, και σε ποιον βαθμό, αυτός ο *Alien* να υπαχθεί σε πολιτικό έλεγχο και νομικούς κανόνες;

***

Συνταγματικός λόγος ως λόγος της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας γεννάται τόσο σε εθνικό επίπεδο όσο και σε ευρύτερο διεθνές επίπεδο, και πάντως σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης. Γεννά δε ο λόγος αυτός και νέα σοβαρά θεωρητικά ζητήματα σχετικά με απόδοση νέων περιεχομένων και κυρίως λειτουργιών στην έννοια του Συντάγματος, αλλά και σχετικά με θεμελιώδεις έννοιες που συνοδεύουν το Σύνταγμα και το δίκαιό του από τη φιλοσοφική και ιστορική του εμφάνιση. Τέτοιες έννοιες είναι κατ' εξοχήν έννοιες του κράτους, της συναπτόμενης σε αυτό κυριαρχίας και της ιδιοκτησίας.

Στη συνέχεια επιχειρώ να παρουσιάσω δύο εικόνες συνταγματικού λόγου που αναπτύσσεται σε δύο διαφορετικά και διαφορετικής φύσης fora: το διεθνές forum που είναι η Ευρωπαϊκή Ένωση και το εθνικό forum που είναι η Ελλάδα.

II. Ο συνταγματικός λόγος των Αρχηγών Κρατών και Κυβερνήσεων της Ζώνης Ευρώ

Στις 9 Δεκεμβρίου 2011, στις Βρυξέλλες, οι Αρχηγοί Κρατών και Κυβερνήσεων της Ευρωζώνης, των 17 δηλαδή από τα 27 κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σε Δήλωσή τους διαπίστωσαν ότι «*οι εντάσεις στις αγορές στη ζώνη του ευρώ έχουν αυξηθεί και οφείλουμε να κλιμακώσουμε τις προσπάθειές μας για να αντεπεξέλθουμε στις τρέχουσες προκλήσεις*»[5]. Με αυτόν τον τρόπο περιέγραψαν την αξιοθρήνητη αποτυχία τους να προλάβουν και να αντιμετωπίσουν την κρίση. Διαπίστωσαν, επίσης, ότι δεν υπάρχουν οι κατάλληλοι θεσμοί ώστε το κατά τα λοιπά εξαιρετικά εκλεπτυσμένης πολυπλοκότητας σύστημα λήψης και εφαρμογής αποφάσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης να μπορεί να εγκοιτώσει την όποια αναγκαία ευρωπαϊκή πολιτική ισχύ και την βούληση να την μετατρέψει σε νομικά δεσμευτική και πολιτικά αποτελεσματική πράξη. Η πολιτική και οικονομική ύλη ξέφυγε από την θεσμική της κοίτη. Αποφάσισαν λοιπόν «*να αντεπεξέλθουμε*».

Για να γίνει αυτό αποφάσισαν «*να προχωρήσουμε προς μία ισχυρότερη οικονομική ένωση*», και εξάγγειλαν μία μεταρρύθμιση, η ουσία της οποίας βρίσκεται στην μεταφορά από το εθνικό σε ευρωπαϊκό κοινοτικό επίπεδο σχεδόν του συνόλου όσων κάποτε συνέθεταν την εθνική οικονομική πολιτική, περιλαμβανομένων της συγκρότησης και εφαρμογής των εθνικών προϋπολογισμών και της λήψης μέτρων οικονομικής σταθερότητας. Μακροπρόθεσμα, αυτό συνεπάγεται ενιαία οικονομική διακυβέρνηση, η οποία για να επιτευχθεί χρειάζεται «*ένα νέο δημοσιονομικό συμβόλαιο και ενισχυμένο συντονισμό σε θέματα οικονομικής πολιτικής*». Για τις «*βραχυπρόθεσμες προκλήσεις*» αρκεί η «*ανάπτυξη των εργαλείων σταθεροποίησης που διαθέτουμε*».

Η Δήλωση, ομόφωνη μεταξύ των 17 Αρχηγών, προβάλλει ως κοινοτικούς στόχους σοβαρές εσωτερικές συνταγματικές αναδιαρθρώσεις των κρατών που θα προσχωρήσουν στο «*νέο δημοσιονομικό συμβόλαιο*». Δεν αρκείται μόνον στην κατά τους εθνικούς συνταγματικούς τύπους ύψιστη νομική διασφάλιση της τήρησης του νέου δημοσιονομικού συμβολαίου, όπως π.χ. με κάποια συνταγματικής περιωπής πανηγυρική επιβεβαίωση της υπεροχής και της άμεσης ισχύος των ρητρών και των κανόνων του κατά τα κρατούντα στο κοινοτικό δίκαιο. Απαιτεί επιπρόσθετα την εσωτερική, μέσα στο κράτος, εισαγωγή συνταγματικών στόχων και διαδικασιών σε ο,τιδήποτε είναι δυνατόν να επιδρά, έστω και αμυδρά, στην υλοποίηση του νέου δημοσιονομικού συμβολαίου. Οι συνταγματικές μεταβολές απαιτούνται ώστε, στο μέτρο του δυνατού, να εξαλειφθεί, και αυτή ακόμη η παρεχόμενη από το εθνικό Σύνταγμα δυνατότητα να προβεί ο εθνικός νομοθέτης σε επιλογές που τυχόν να έθεταν σε διακινδύνευση την εφαρμογή του νέου δημοσιονομικού συμβολαίου.

Αυτό γίνεται ιδιαίτερα εναργές στην παράγραφο 4 της Δήλωσης, όπου και θεμελιώνεται το «*νέο δημοσιονομικό συμβόλαιο*». Αυτό συνοψίζεται σε «*έναν*

---

(4) *Philip Allott*, Adherence To and Withdrawal From Mixed Agreements, σε συλλογικό τόμο Mixed Agreements, Europa Institute Leiden, O'Keefe -Schermers (εκδ.), Kluwer-Deventer, 1983, σ. 98. Ο Καθηγητής *Allott* χρησιμοποίησε την εικόνα αυτή για να αναδείξει τον έντονα επεκτατικό, τότε, χαρακτήρα του κοινοτικού δικαίου.

(5) Πρόκειται για τη «*Δήλωση των Αρχηγών Κρατών και Κυβερνήσεων της Ζώνης Ευρώ*» της 9ης Δεκεμβρίου 2011. Η Δήλωση αυτή δεν συμπίπτει με τα συμπεράσματα του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου της ιδίας ημερομηνίας, έγγραφο EUCO 139/11 CO EUR 24 CONLC 9. Τα έγγραφά αυτά ανευρίσκονται στον επίσημο δικτυακό τόπο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, <www.europa.eu>. Στην ίδια ηλεκτρονική διεύθυνση ανευρίσκονται τα συμπεράσματα και η ανακοίνωση τύπου του Συμβουλίου Κορυφής της 30ης Ιανουαρίου 2012, στην οποία ανακοινώνεται ότι η επεξεργασία της Συνθήκης Σταθερότητας, συντονισμού και διακυβέρνησης στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση έχει ολοκληρωθεί και ότι θα υπογραφεί τον Μάρτιο, οπότε και θα αποφασισθεί η διαδικασία που θα ακολουθείται προκειμένου να παραπέμπονται στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης περιπτώσεις μη συμμόρφωσης στη Συνθήκη. Οι παρατηρήσεις μου στο παρόν κείμενο γίνονται χωρίς να έχω λάβει το άγνωστό μου ακόμη κείμενο της Σύμβασης αυτής.

νέο δημοσιονομικό κανόνα, ο οποίος θα περιλαμβάνει τα εξής στοιχεία:

- *Οι προϋπολογισμοί των γενικών κυβερνήσεων θα είναι ισοσκελισμένοι ή πλεονασματικοί· η αρχή αυτή θα θεωρείται ότι τηρείται αν, κατά γενικό κανόνα, το ετήσιο διαρθρωτικό έλλειμμα δεν υπερβαίνει το 0,5% του ονομαστικού ΑΕΠ.*
- *Ένας τέτοιος κανόνας θα περιληφθεί επίσης στα εθνικά νομικά συστήματα των κρατών μελών σε συνταγματικό ή ισοδύναμο επίπεδο. Ο κανόνας θα περιλαμβάνει αυτόματο διορθωτικό μηχανισμό ο οποίος θα ενεργοποιείται σε περίπτωση απόκλισης. Θα καθορίζεται από το κάθε κράτος μέλος βάσει αρχών που προτείνονται από την Επιτροπή. Αναγνωρίζουμε τη δικαιοδοσία του Δικαστηρίου να επιβεβαιώσει τη μεταφορά του κανόνα αυτού σε εθνικό επίπεδο.*
- *Τα κράτη μέλη θα συγκλίνουν προς το καθορισμένο για το καθένα επίπεδο αναφοράς, σύμφωνα με χρονοδιάγραμμα που θα προταθεί από την Επιτροπή.*
- *Τα κράτη μέλη που υπόκεινται στη διαδικασία υπερβολικού ελλείμματος θα υποβάλλουν στην Επιτροπή και το Συμβούλιο προς έγκριση πρόγραμμα οικονομικής εταιρικής σχέσης, στο οποίο θα περιγράφονται λεπτομερώς οι απαραίτητες διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις ώστε να εξασφαλιστεί η πραγματικά διατηρήσιμη διόρθωση των υπερβολικών ελλειμμάτων.*

Η εφαρμογή του προγράμματος, καθώς και τα σχετικά ετήσια δημοσιονομικά σχέδια, θα παρακολουθούνται από την Επιτροπή και το Συμβούλιο.

- *Θα θεσπιστεί μηχανισμός για την εκ των προτέρων υποβολή εκθέσεων από τα κράτη μέλη σε ό,τι αφορά τα εθνικά σχέδια έκδοσης χρεογράφων».*

***

Η αποδοχή του νέου δημοσιονομικού κανόνα συνεπάγεται βαθιές εσωτερικές συνταγματικές μεταβολές των κρατών που θα τον αποδεχθούν. Μερικές μόνον πρόχειρες επισημάνσεις με βάση το ελληνικό Σύνταγμα αρκούν για να το καταδείξουν: η εισαγωγή των νομικών υποχρεώσεων που προβλέπει η παράγραφος 4 της Δήλωσης στο ελληνικό Σύνταγμα συνεπάγεται μεταξύ άλλων τροποποίηση του άρθρου 79 Σ όσον αφορά το περιεχόμενο και τη διαδικασία ψήφισης του προϋπολογισμού, ενδεχομένως δε και όσον αφορά και τον χρόνο χρήσης κάθε προϋπολογισμού, ενδεχομένως δε τροποποίηση και του άρθρου 78 Σ που ρυθμίζει τα της επιβολής φόρων και οικονομικών βαρών. Η ίδια παράγραφος απαιτεί να εισαχθούν ως έννοιες του εθνικού Συντάγματος οι έννοιες «*προϋπολογισμός της γενικής κυβέρνησης*», «*ετήσιο διαρθρωτικό έλλειμμα*» και «*ονομαστικό ΑΕΠ*», ενώ μεταβάλλει ή επηρεάζει ουσιαστικά την εφαρμογή των άρθρων 26 Σ (διάκριση εξουσιών), 95 Σ (αρμοδιότητες του Συμβουλίου της Επικρατείας) και 98 Σ (αρμοδιότητες του Ελεγκτικού Συνεδρίου). Για μια σειρά από ουσιώδη ζητήματα –όπως η εκπόνηση, έγκριση και εφαρμογή «*προγράμματος οικονομικής εταιρικής σχέσης*» για όσο χρόνο η χώρα βρίσκεται σε διαδικασία υπερβολικού ελλείμματος– απαιτεί ή προηγούμενη γνώμη ή εκ των υστέρων έγκριση της Επιτροπής ή και του Συμβουλίου, με αποτέλεσμα να αποβάλλει, ως προς τα ζητήματα αυτά, πολλή από την ουσία του το άρθρο 82 παρ. 1 Σ, κατά το οποίο «*η Κυβέρνηση καθορίζει και κατευθύνει την γενική πολιτική της χώρας*». Παράλληλα και ως συνέπεια αυτού επηρεάζεται η έκταση, αν όχι και το ίδιο το νόημα, του κοινοβουλευτικού ελέγχου ως προς ζητήματα για τα οποία κατ΄ ουσία όχι μόνον δεν έχει αποκλειστική ευθύνη η βουλή ή η κυβέρνηση, αλλά ίσως ούτε καν δυνατότητα να ασκήσει οποιαδήποτε πολιτική, αφού οι όποιες αποφάσεις και μέτρα στο πλαίσιο του συμβολαίου δεσμεύουν επειδή η Ελληνική Δημοκρατία αποδέχθηκε άπαξ το συμβόλαιο και όχι επειδή η εκάστοτε ελληνική κυβέρνηση συναινεί σε αυτές.

Η χρήση του instrumentum «Σύνταγμα» την οποία υιοθετεί η Δήλωση είναι άκρως πραγματιστική: η κλασική έννοια του Συντάγματος ως νόμου με την ύψιστη τυπική ισχύ μέσα σε ένα κράτος –και της εθνικής κυριαρχίας, πάνω στην οποία στηρίζεται η έννοια αυτή– διατηρείται. Της αποδίδεται μάλιστα ιδιαίτατη σημασία, διότι η Δήλωση, για την αποτελεσματικότητα των στόχων της, προϋποθέτει ότι υπάρχουν εθνικοί συνταγματικοί κανόνες με αυξημένη τυπική ισχύ, τον τύπο των οποίων και ζητά να περιβληθούν, ως ύψιστη νομική εγγύηση της εφαρμογής τους, οι στόχοι και οι κανόνες του νέου δημοσιονομικού συμβολαίου. Η Δήλωση ζητά να μεταβληθεί η εφαρμογή του νέου δημοσιονομικού συμβολαίου σε εθνική συνταγματική προτεραιότητα κάθε κράτους, την οποία θα εντάξει στην κάθε συνταγματική τάξη, «κυριάρχως», ο εκάστοτε εθνικός συντακτικός νομοθέτης. Μεταβαλλόμενες σε εθνική συνταγματική υποχρέωση, νομικά δεσμευτική και δικαστικά ελέγξιμη, οι υποχρεώσεις που απορρέουν από το νέο δημοσιονομικό συμβόλαιο απομακρύνονται από την σφαίρα όσων μπορούν να αλλάξουν οι κοινοβουλευτικές πλειοψηφίες

και τα εκλογικά αποτελέσματα –δηλαδή η βουλή και ο λαός– και ως νόμιμες υποχρεώσεις δεν μπορούν να ανατραπούν παρά μόνο ως αποτέλεσμα μιας μελλοντικής αναθεώρησης του Συντάγματος.

Κατά τα λοιπά, οι δεσμεύσεις αυτές δεν επηρεάζουν τις συνταγματικές διαδικασίες ανάδειξης πολιτικού προσωπικού και ανάληψης πολιτικής ευθύνης στο εσωτερικό κάθε χώρας. Τα κράτη, εν προκειμένω η Ελλάδα, δεν «αυτοδεσμεύονται» ως προς τίποτε άλλο. Τίποτα στην Δήλωση δεν εμποδίζει να εκλέγονται, ελευθέρως, συνταγματικώ τω τρόπω και κυριαρχικώ δικαιώματι, τα εθνικά πολιτικά όργανα –βουλή, κυβέρνηση– που θα αναλαμβάνουν την ευθύνη της εφαρμογής των κοινοτικών σχεδιασμών του νέου δημοσιονομικού συμβολαίου και το πολιτικό κόστος της συνάντησής τους με την κοινωνική πραγματικότητα και τη δημοκρατική αλήθεια της χώρας. Αυτοί θα εκλέγονται, θα συγκρούονται με τις κοινωνικές ομάδες και τα εκλογικά σώματα των χωρών τους, θα έρχονται και θα παρέρχονται, αλλά οι κανόνες του νέου δημοσιονομικού συμβολαίου θα μένουν απαρασάλευτοι –καθότι συνταγματικοί. Έτσι, η αυξημένη τυπική ισχύς των συνταγματικών κανόνων καλείται να λειτουργήσει από εγγύηση της θεμελιωμένης στη λαϊκή κυριαρχία πολιτικής απόφασης σε εγγύηση της εφαρμογής των διεθνώς συμφωνημένων, ανεξάρτητα από την τυχόν αντίθετη κατεύθυνση μιας θεμελιωμένης στην λαϊκή κυριαρχία απόφασης[6].

(6) Η πιθανότητα αντιστροφής της λειτουργίας της εθνικής (κρατικής) κυριαρχίας και μεταβολής από δύναμη εγγυητική της εθνικής αυτοτέλειας των κυριάρχων κρατών σε δύναμη εγγυητική της επιβολής ισχυροτέρων κρατών επί ασθενεστέρων, τυπικώς κυριάρχων ωστόσο, κρατών επισημάνθηκε ήδη πριν από 75 χρόνια από έναν από τους λαμπρότερους της ελληνικής συνταγματικής θεωρίας, τον Αλέξανδρο Σβώλο: «*(...)εφόσον τα κράτη δεν υπόκεινται πράγματι εις άλλην ωργανωμένην υπερτέραν εξουσίαν, δυναμένην να επιτύχη δι' εξαναγκασμού την τήρησιν των επιταγών της, ήτοι των κανόνων του Δικαίου, οι περιορισμοί των κρατών θα βασίζωνται κατ' ανάγκην επί της αυτοδεσμεύσεως και εις την πράξιν θα τηρούνται υποχρεωτικώς μεν υπό των ασθενεστέρων, προαιρετικώς δε υπό των ισχυροτέρων κρατών. Ο αυτοπεριορισμός, επομένως, τόσον εν σχέσει προς τους υπηκόους, όσο και εν σχέσει προς το Διεθνές Δίκαιον, νοείται υπό νομικήν έποψιν μόνον σχετικώς*», βλ. *Αλεξάνδρου Ι. Σβώλου*, Συνταγματικόν Δίκαιον, Αθήναι 1934, σ. 216, όπου και η επίσης οξυδερκέστατη παρατήρηση ότι «*[ε]ίναι άδικον όμως να πιστεύεται ότι η έννοια της κυριαρχίας αποτελεί καθ' εαυτήν εμπόδιον διά την σύνδεσιν της διεθνούς κοινότητος διά στενωτέρων δεσμών. Είναι απλώς δογματικόν πρόσχημα, διατηρούμενον ιδίως υπό των ισχυρών κρατών, διότι ανταποκρίνεται εις την πολιτική των ανάγκην να μη δέχωνται παρά μόνον όσους περιορισμούς θεωρούν αβλαβείς εις τα συμφέροντά των ή αναποφεύκτους*», ό.π., σ. 217.

Κοινό νόμισμα και κοινή οικονομική πολιτική χωρίς ενιαίο πολιτικό και κοινό δημοκρατικό αντίκρισμα

Βαθύτερο νομικό έρεισμα της θεσμικής μεταβολής που εισάγει η Δήλωση είναι η παραίτηση των κρατών που υιοθέτησαν το κοινό νόμισμα από την αυτοτελή άσκηση του θεωρούμενου ως εγγενές προς την κρατική κυριαρχία δικαιώματος κοπής νομίσματος, του *iuris cudendae monetae*, με την ανάθεση της άσκησής του σε κοινά όργανα των κρατών που εντάχθηκαν σε αυτό το νόμισμα. Ένα κοινό νόμισμα, όμως, προϋποθέτει πολύ περισσότερα κοινά από όσα σήμερα προβλέπονται ακόμη και στην Ευρωζώνη, και η Δήλωση των Αρχηγών της 9ης Δεκεμβρίου επιχειρεί ακριβώς να μετατρέψει σε κοινά ορισμένα από εκείνα που είχαν αφεθεί στον κονιορτό των εθνικών κυβερνήσεων και διοικήσεων.

Δεν προβλέπει, όμως, τίποτε η Δήλωση για την πολιτική και κυρίως για την δημοκρατική νομιμοποίηση, σε ενιαίο κοινοτικό επίπεδο, των αποφάσεων που θα λαμβάνονται σε αυτό ενιαίο κοινοτικό επίπεδο. Μέσα στο νέο δημοσιονομικό συμβόλαιο, κανένα κράτος δεν διαθέτει την πολιτική ισχύ να επιβάλλει αυτοτελώς το σύνολο των επιλογών του, και γι' αυτό κανένα κράτος δεν μπορεί να έχει τη συνολική πολιτική ευθύνη για τις κοινοτικές επιλογές.

Αλλά και κανένας άλλος. Ούτε καν εν σπέρματι δεν προβλέπεται ένας κάποιος θεσμός ή όργανο που να έχει την συνολική πολιτική ευθύνη για τις συνολικά πραγματοποιούμενες κοινοτικές επιλογές. Η πολιτική και δημοκρατική ευθύνη για τις αποφάσεις που λαμβάνονται σε κοινοτικό επίπεδο διαιρείται και διασπείρεται στα εθνικά επίπεδα με βέβαιο αποτέλεσμα ότι δεν μπορεί να αναζητηθεί πουθενά. Τα κοινοτικά όργανα παραμένουν οχυρωμένα σε ένα δημοκρατικώς αδιαπέραστο απυρόβλητο. Σε καμία θεσμική ή πολιτική στιγμή στη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης η αναδεικνυόμενη σε ενιαίο αντικείμενο ολικών πια ρυθμίσεων οικονομία και κοινωνία των κρατών μελών της Ευρωζώνης δεν αναδεικνύεται σε ενιαίο πολιτικό υποκείμενο, πολλώ δε έλασσον, σε ενιαίο δημοκρατικό υποκείμενο.

Προϊόν πολιτικής πονηρίας; Αριστοκρατική ή άλλη αυταρχικής υφής δυσπιστία καλοπροαίρετων επαϊόντων προς το λαϊκό αίσθημα (και τη λαϊκή ψήφο, με την οποία οι σχέσεις των κοινοτικών θεσμών είναι σχέσεις αμοιβαίας δυσπιστίας);

Με λόγια ουδενός ελάσσονος του Juergen Habermas, η εξαγγελθείσα και αποσυρθείσα πρόθεση του

πρώην Πρωθυπουργού να προκηρύξει δημοψήφισμα με αντικείμενο την υπαγωγή της Ελλάδας στην δέσμη των χρηματοοικονομικών μέτρων που αποφασίσθηκαν για την εξυγίανση της οικονομίας της «*αποκάλυψε το κυνικό νόημα του ελληνικού δράματος -λιγότερη δημοκρατία είναι καλύτερη για τις αγορές. [...] Η ελληνική καταστροφή είναι ωστόσο μία σαφής προειδοποίηση εναντίον του μετα-δημοκρατικού δρόμου που ακολουθούν οι Μέρκελ και Σαρκοζύ. Μία συγκέντρωση της εξουσίας σε μία διακυβερνητική επιτροπή Αρχηγών κυβερνήσεων, που επισείουν τις αποφάσεις τους στα εθνικά κοινοβούλια είναι λάθος δρόμος. Μία δημοκρατική Ευρώπη, η οποία δεν είναι διόλου υποχρεωμένη να λάβει την μορφή ενός ομοσπονδιακού κράτους, πρέπει να είναι διαφορετική*»[7]. Αν η ιστορική πείρα διδάσκει, τότε, σε βάθος χρόνου, η έλλειψη ενιαίου πολιτικού και δημοκρατικού αντικρίσματος της οικονομικής διακυβέρνησης, ειδικά στην Ευρώπη, κινδυνεύει να κλονίσει όχι μόνο τα πολιτικά και κοινωνικά θεμέλια της δημοσιονομικής και γενικότερα οικονομικής σταθερότητας, αλλά και συνολικά ό,τι συνηθίζεται να αποκαλείται «Ευρωπαϊκό Οικοδόμημα». Κινδυνεύει δηλαδή να αναιρέσει ό,τι ακριβώς επιχειρεί να αποκαταστήσει.

III. Συνταγματικός λόγος για την Ελλάδα: οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό αδιέξοδο και κατά Σύνταγμα λειτουργία του πολιτεύματος

Η Ελλάδα, συμφωνώντας με την Δήλωση των Αρχηγών Κρατών και Κυβερνήσεων της Ζώνης Ευρώ της 9ης Δεκεμβρίου 2011, δεσμεύτηκε ότι θα εισαγάγει στην ελληνική νομική τάξη, και μάλιστα «*σε συνταγματικό ή ισοδύναμο επίπεδο*», όσα απαιτούνται για την εισαγωγή και εφαρμογή του νέου δημοσιονομικού κανόνα. Η παρούσα Βουλή, συνεπώς μπορεί, και ακριβώς λόγω της συμφωνίας της Ελλάδας με την Δήλωση, πριν διαλυθεί, να εισηγηθεί αναθεώρηση του Συντάγματος, αν μη τι άλλο, για να πραγματευθεί τα ζητήματα που θέτει η Δήλωση αυτή[8].

Το απόλυτο οικονομικό αδιέξοδο της Ελλάδας το 2009, εκτός από την ραγδαία απομάκρυνση της χώρας από τα επίπεδα γενικευμένης ευμάρειας στα οποία έπλεε επί 35 χρόνια, έφερε ως άμεσο αποτέλεσμα και διακινδύνευση της δυνατότητάς της να παραμένει στον γεωπολιτικό και οικονομικό χώρο του ευρώ. Η συνεχιζόμενη παραμονή μας στο κοινό ευρωπαϊκό νόμισμα είναι προϊόν πολιτικής βούλησης των κοινοτικών μας εταίρων και όχι συνέπεια των οικονομικών μας αποτελεσμάτων.

Η κατάληξη της αλληλουχίας των εσωτερικών πολιτικών και θεσμικών εξελίξεων από τις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2009 μέχρι σήμερα είναι γενικά γνωστή: η χώρα παραπαίει, ασθμαίνουσα και αγχωτιώσα. Διοικείται τελικώς από ένα απροσδιόριστου προσδόκιμου κυβερνητικής επιβίωσης σπάνιο συνονθύλευμα αλληλοϋπονευομένων πολιτικών δυνάμεων και αλληλοϋποβλεπομένων προσώπων, υπό την Πρωθυπουργία όμως μιας σοβαρής μη πολιτικής προσωπικότητας με τα κατάλληλα για την περίσταση διεθνές κύρος και πείρα. Δείχνει ωστόσο να «καταφέρνει» να υπαχθεί σε μία σκληρή δημοσιονομική πειθαρχία. Την πειθαρχία επέβαλε, *πειθοί τε και βία* η Ευρωπαϊκή Ένωση και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο με αντάλλαγμα την δανειακή χρηματοδότηση της χώρας, που είναι απαραίτητη για την συνέχιση των οικονομικών

---

(7) *Juergen Habermas*, Rettet die Wuerde der Demokratie [Σώστε την τιμή της δημοκρατίας], σε Frankfurter Allgemeine Zeitung, 4.11.2011.

(8) Πρβλ. παραπάνω, σ. 766 II/767 I. Το άρθρο 100 παρ. 6 Σ δεν επιτρέπει αναθεώρηση του Συντάγματος πριν περάσει πενταετία από την περάτωση της προηγούμενης. Εν προκειμένω, η πενταετία αυτή αρχίζει από τις 3 Ιουνίου 2008, που είναι η επομένη της ημερομηνίας έναρξης ισχύος του Ψηφίσματος Η΄/2008 της Η΄ Αναθεωρητικής Βουλής με το οποίο εισήχθη η τελευταία αναθεώρηση (ΕτΚ Α΄ 102, από 2.6.2008). Άρα, η επόμενη αναθεώρηση είναι συνταγματικώς επιτρεπτή από τις 3 Ιουνίου 2013.

Την *απόφαση για την αναθεώρηση* -που είναι η πρώτη φάση της διαδικασίας αναθεώρησης κατά το άρθρο 110 παρ. 3 Σ- μπορεί να λάβει η παρούσα βουλή. Αν αυτό συμβεί τότε η προσεχής βουλή, η οποία θα αναδειχθεί από τις εκλογές που κατά τις ως τώρα συμφωνίες των πολιτικών αρχηγών που στηρίζουν την παρούσα κυβέρνηση θα διεξαχθούν στους αμέσως προσεχείς μήνες ή εβδομάδες (και πάντως μέσα στο 2012) θα έχει την αρμοδιότητα να λάβει *απόφαση σχετικά με τις αναθεωρητέες διατάξεις* -δηλαδή να προχωρήσει στη δεύτερη και τελευταία δεύτερη φάση της διαδικασίας αναθεώρησης κατά το άρθρο 110 παρ. 3 Σ. Η ισχύς των αναθεωρημένων διατάξεων δεν μπορεί να αρχίσει νωρίτερα από την 3η Ιουνίου 2013, ακόμη και αν η αναθεωρητική αυτή βουλή τις ψηφίσει νωρίτερα.

Αν, όμως, η παρούσα βουλή δεν αποφασίσει αναθεώρηση, τότε η μεν απόφαση για την αναθεώρηση (η πρώτη δηλαδή φάση της αναθεώρησης) θα μπορεί να ληφθεί από την επόμενη βουλή, η δε απόφαση σχετικά με τις αναθεωρητέες διατάξεις (η δεύτερη δηλαδή φάση της αναθεώρησης) θα μπορεί να ληφθεί μόνο από την επόμενη αυτής βουλή, δηλαδή από τη μεθεπόμενη της παρούσας βουλή, όποτε αυτή προκύψει.

Αν σκεφθεί κανείς ότι η δέσμευση για εισαγωγή, με συνταγματικής περιωπής ισχύ, στην εθνική νομική τάξη του δημοσιονομικού κανόνα που εξαγγέλθηκε με τη Δήλωση των Αρχηγών Κρατών και Κυβερνήσεων της Ευρωζώνης της 9ης Δεκεμβρίου 2011 αναλήφθηκε από την Ελλάδα υπό τις πασίδηλες πλέον δημοσιονομικές συνθήκες και από κυβέρνηση με την ευρύτατη πλειοψηφία των 250 περίπου βουλευτών προερχομένων από τρία διαφορετικά, και μάλιστα αλληλοϋποβλεπόμενα κόμματα, η σιωπή και η απραξία περί την αναγκαία και ήδη αναληφθείσα συνταγματική αναθεώρηση είναι πάντως curiosum...

της λειτουργιών μέσα στη ζώνη του Ευρώ και όχι έξω από αυτήν. Η χρηματοδότηση αυτή θα προέρχεται από δημόσια χρήματα, εξασφαλιζόμενα μέσω των κοινοτικών μηχανισμών χρηματοδότησης που δημιουργήθηκαν στο μεταξύ και όχι από τα απαγορευτικού κόστους, σχεδόν επτά ή οκτώ φορές ακριβότερα, δάνεια που «προσφέρουν» οι διεθνείς χρηματαγορές. Την πειθαρχία συνοδεύει ένα εκτεταμένο, βαθύ, πολυετές πρόγραμμα οικονομικών μέτρων και θεσμικών μεταρρυθμίσεων, το οποίο εκπονήθηκε από κοινού με τα κοινοτικά και διεθνή όργανα που εξασφαλίζουν τον δανεισμό αυτόν και έγινε στην συνέχεια τυπικά αποδεκτό από το ελληνικό κράτος. Η πλήρης υλοποίησή του έχει τεθεί ως προϋπόθεση της συνέχισης του παραπάνω δανεισμού και τελεί υπό τον –κυριολεκτικά– καθημερινό ασφυκτικό έλεγχο εγκατεστημένων στην Ελλάδα διεθνών ελεγκτικών μηχανισμών.

Η αναγκαστική και αναγκαία συναίνεσή μας να υπαχθούμε σε πολυετές καθεστώς διεθνούς σχεδιασμού και ελέγχου της οικονομικής μας ζωής επαναπροσδιόρισε ταχύτατα τις πολιτικές και κοινωνικές προτεραιότητες στην χώρα, δημιούργησε νέους ιδεολογικούς και πολιτικούς άξονες και διαχωρισμούς και άμβλυνε με ταχύτητα τους παλαιούς. Ανέδειξε βαθύτερα ζητήματα ταυτότητας και συνολικών κατευθύνσεων της ελληνικής κοινωνίας. Μετέβαλε τα πάντα, ακόμα και (ό,τι νομίζαμε για) το παρελθόν μας. Το ελληνικό πολίτευμα, όπως λειτούργησε τα τελευταία 35 χρόνια, δεν υπάρχει πια[9].

Δεν προκάλεσε η Ελλάδα την γενικευμένη ευρωπαϊκή και διεθνή κρίση. Καθ΄ εαυτό ως ποσοστό του ευρωπαϊκού δημόσιου χρέους, το ελληνικό δημόσιο χρέος δεν είναι σημαντικό μέγεθος, υπολογίζεται περίπου στο 4% του δημοσίου χρέους των κρατών της ευρωζώνης, ως ποσοστό δε του παγκόσμιου δημόσιου χρέους είναι ουσιαστικά αμελητέο. Ασφαλώς, μέσα σε μία επίσης παραπαίουσα και αγχωτιώσα κοινοτική Ευρώπη, κλυδωνιζόμενη και αυτή σε συνθήκες οικονομικής κρίσης οικουμενικών διαστάσεων, η Ελλάδα, όσο καλά και να λειτουργούσε, θα μετείχε στην κρίση.

Όπως επίσης είναι αλήθεια ότι, δύο μόλις χρόνια πριν την ελληνική κατάρρευση του 2009, και ενώ οι ενδείξεις ότι η χώρα ήταν πια σε ανεπίστρεπτη δημοσιονομική κατιούσα βοούσαν, κοινοτικοί ιθύνοντες, είτε από αναξιότητα είτε από τυχοδιωκτισμό είτε από ευτελή κομματική ιδιοτέλεια, ενθάρρυναν με θράσος –το οποίο σήμερα αποκρύπτουν με αναίδεια– την πορεία της χώρας σε περαιτέρω δημοσιονομικό κατήφορο[10]

(9) Βλ. αναλυτικότερες παρατηρήσεις μου σχετικά με το θέμα αυτό σε *Δρόσου*, Το Μνημόνιο ως σημείο στροφής του πολιτεύματος, σε The Books' Journal, τευχ. 6, Απρίλιος 2011, σελ. 41 επ. και *Yiannis Drossos*, Greece. The Sovereignty of the Debt, the Sovereigns over the Debts and some Reflections on Law, Working Paper, September 25, 2011, σε: <http://www.harvardiglp.org>.

(10) Στη συνεδρίασή του της 5ης Ιουνίου 2007 στο Λουξεμβούργο, αποδεχόμενο την υπ' αριθ. IP/07/672 Έκθεση της Επιτροπής, το Συμβούλιο Υπουργών Οικονομίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης αποφάνθηκε ότι «*η κατάσταση υπερβολικού ελλείμματος στην Ελλάδα έχει διορθωθεί και ως εκ τούτου το Συμβούλιο αποφασίζει να ακυρώσει προηγούμενη απόφασή του για την ύπαρξη υπερβολικού ελλείμματος στην Ελλάδα*», δηλαδή την έξοδο της Ελλάδας από την προβλεπόμενη από το άρθρο 126 ΣΛΕΕ (πρώην άρθρο 104 ΣΕΚ) διαδικασία περί υπερβολικού ελλείμματος, στην οποία την είχε θέσει τον Μάιο του 2004, αμέσως μετά τις εκλογές και την κυβερνητική μεταβολή. Το Συμβούλιο δέχθηκε ότι το δημοσιονομικό έλλειμμα της Ελλάδας «*μειώθηκε από 7,9% του ΑΕΠ το 2004 σε 2,6% του ΑΕΠ το 2006, κυρίως με μέτρα μονίμου χαρακτήρα*», και μάλιστα ότι η μείωση αυτή έγινε «*με αξιόπιστο και διατηρήσιμο τρόπο*». Δέχθηκε, επίσης, ότι το δημόσιο χρέος της Ελλάδας έπεσε από 108,5 του ΑΕΠ το 2004 σε 104,6 του ΑΕΠ το 2006, σε 100,9% το 2007, ενώ για το 2008 πρόβλεψε περαιτέρω μείωση σε 97,6%! Τα τότε κυβερνητικά στελέχη, μεταξύ των οποίων οι τότε Πρωθυπουργός κ. Καραμανλής, Υπουργός Οικονομίας κ. Αλογοσκούφης, Υπουργός Επικρατείας κ. Ρουσόπουλος επέχαιραν θορυβωδώς του γεγονότος, διαβεβαίωναν ότι «*υπάρχουν περιθώρια και για άλλες πρωτοβουλίες με στόχο την ενίσχυση του κοινωνικού κράτους*». Ακόμη θορυβωδέστεροι ήταν προσωπικότητες όπως ο κ. Γιουνκέρ, που έδωσε συγχαρητήρια στον Έλληνα Υπουργό Οικονομίας για την «*εξυγίανση της ελληνικής οικονομίας*», ενώ η πολύ κα Μέρκελ, αναφερόμενη στα επιτεύγματα της ελληνικής οικονομίας στις 21 Ιουλίου 2007 εθαύμασε, σχολιάζοντας προς τον πολιτικό της φίλο κ. Καραμανλή, ότι «*τώρα έχετε 4% ρυθμό ανάπτυξης. Αυτό για μας είναι απλά ένα όνειρο*» [Οι αναφορές από τον έγχαρτο και ηλεκτρονικό τύπο της περιόδου]. Η γενική εξήγηση που δόθηκε στη σκοτεινή αυτή απόφαση είναι ότι ήταν μία εν ψυχρώ εκλογική ενίσχυση που παρέσχαν ιθύνοντες της ολκής των κ.κ. Μπαρόζο, Μέρκελ και άλλων στον πολιτικό τους φίλο κ. Καραμανλή. Αυτός κέρδισε τις εκλογές δύο περίπου μήνες μετά την επιβεβαίωση της «εξυγίανσης» της ελληνικής οικονομίας το καλοκαίρι του 2007 επικαλούμενος και τη *γιγαντιαία ψευτιά* της διαπιστωμένης πλέον σταθερής «εξυγίανσης». Μετά την εκλογική εκείνη νίκη του, ο ιδιαίτερα αυξημένος δημόσιος δανεισμός επιτάχυνε αχαλίνωτα την ήδη και από ετών προδιαγεγραμμένη πορεία απώλειας ελέγχου του ελληνικού δημοσίου χρέους.

Η πολιτική συμπαιγνία συμφύρθηκε και συντονίσθηκε συνειδητά με την οικονομική κερδοσκοπία. Ο *Αντώνης Τριφύλλης*, ό.π., επισημαίνει, μεταξύ πολλών, τη «*συμπαιγνία οίκων αξιολόγησης, που επέτρεψαν με τη βαθμολόγησή τους την υπερχρέωση μιας χώρας κατανάλωσης και θηριώδους εμπορικού ελλείμματος*», για να επισημάνει, επίσης μεταξύ πολλών, ότι «*[η] κερδοφορία (...) των ιδιωτικών ή κρατικών κεφαλαίων έχει επενδυθεί σε φούσκες, που απέδειξαν ότι βγάζουν καλύτερο κέρδος από τις επενδύσεις στην πραγματική οικονομία. Έτσι, η ελληνική φούσκα έδωσε κέρδη σε πλήθος επενδυτών και γι' αυτό δεν χτύπησαν καμπανάκια εγκαίρως σε ΕΕ, ΔΝΤ και οίκους αξιολόγησης*».

Το περιστατικό υπομιμνήσκεται για να καταδείξει ότι ο συνδυασμός πολιτικού τυχοδιωκτισμού, θρασείας ξεδιαντροπιάς και παχυλής ανικανότητας, έστω κι αν προκλήθηκε από την ελληνική πλευρά, παρατηρήθηκε

με την *γιγαντιαία ψευτιά*[11] ότι η οικονομία μας εξυγιάνθηκε.

Παρ' όλ' αυτά, η ελληνική κρίση φέρει στην επιφάνεια μια σειρά από ενδογενή προβλήματα, άκρως ελληνικά. Κρυφές μας ντροπές έγιναν φανερές πληγές. Το να μην παραδεχθούμε ευθέως την ύπαρξή τους και να μην συζητήσουμε εντίμως για αυτές είναι χειρότερο από δειλία. Είναι λάθος.

***

Η πολιτειακή συνθήκη του 2009 δεν είναι προϊόν καταπάτησης του Συντάγματος του 1975 ή θεμελιώδους πολιτικής σύγκρουσης ως προς την έννοια βασικών του διατάξεων. Βεβαίως μπορεί και να μη λειτούργησαν αποδοτικά όλοι οι συνταγματικοί μας θεσμοί ούτε να αποφεύχθηκαν δυσλειτουργίες ή φαινόμενα που αποκαλούνται γενικώς «στρεβλώσεις». Γενικότερα όμως, μέσα στα 35 αυτά χρόνια, το σύστημα των ελληνικών συνταγματικών θεσμών ενσωμάτωσε στις τυπικές του λειτουργίες όλες τις μείζονες πολιτικές μεταβολές (όπως του 1981) ή εντάσεις (όπως ιδίως του 1989 - 1990, αλλά και του 1993 και του 2011), χωρίς ούτε μία από αυτές να μεταβληθεί ή να απειληθεί να μεταβληθεί σε κρίση του ίδιου του συνταγματικού πολιτεύματος, όπως αντίστοιχα συνέβη το 1915 ή το 1965.

Προϊόν της δημοκρατικής έκρηξης που επακολούθησε την κατάρρευση της χούντας, η άπλετη δημοκρατία του 1975 και η ένταξή μας στην κοινοτική Ευρώπη ήταν αποτέλεσμα της πολιτικής και κοινωνικής δυναμικής που εξαπολύθηκε το χαρούμενο 1974, με την έξοδό μας από την εθνικά και πολιτικά ασφυκτική κατάσταση όπου μας είχε οδηγήσει η μετεμφυλιακή Ελλάδα του παρακράτους και η χούντα. Η δημοσιονομική κατάρρευση του 2009 έδειξε ότι η δυναμική αυτή είχε εξανεμισθεί. Αν η πολιτειακή μας εξέλιξη του 1974 προέκυψε ως έξοδός μας από ένα αδιέξοδο, η πολιτειακή μας εξέλιξη του 2009 προέκυψε ως περιέλευσή μας σε ένα άλλο αδιέξοδο.

***

Η βεβαιότητα, αρκετά νωρίς μετά την πτώση της χούντας, ότι εδραιώθηκε το δημοκρατικό κοινοβουλευτικό πολίτευμα, επέτρεψε σε βαθύτερα, στοιχειακά, ρεύματα και χθόνιες δυνάμεις της ελληνικής κοινωνίας, αποχαλινωμένα μέσα στην δημοκρατική μέθη του 1974, να ακολουθήσουν την δική τους αλήθεια. Το πολιτικό σύστημα, χωρίς να εξέρχεται από τους συνταγματικούς τύπους, εξέφρασε, τελικώς, και εκφράσθηκε από την ιδεολογία μιας άπληστης υποταγής σε ατομικούς και συλλογικότερους («συντεχνιακούς») εγωτισμούς. Η δημοκρατία έγινε νοητή κυρίως ως *κράτος* -δηλαδή ισχύς- καθενός από τα επί μέρους ατομικά ή συλλογικά υποκείμενα που συγκροτούν τον δήμο να απαιτεί και να λαμβάνει, όχι ως η ελεύθερα διαμορφωνόμενη εξουσία μιας κοινωνίας να δημιουργεί, να παράγει και να παρέχει δίκαια και ισότιμα. Η δημοκρατία έγινε υλικά αντιληπτή περισσότερο ως απόλαυση και λιγότερο ως ελευθερία. Η απαίτηση για διαρκώς μεγαλύτερη υλική απόλαυση προβλήθηκε ως πρόταγμα για διαρκώς περισσότερη δημοκρατία, ανεξάρτητα από το αν η απόλαυση που παρείχε η δημοκρατία αντιστοιχούσε σε πραγματική παραγωγική δύναμη ή ήταν παρασιτική.

Η πίστη στην noblesse της δημοκρατικής πολιτικής έφερε, όπως σε άλλη στιγμή είχα την ευκαιρία να παρατηρήσω, «*την υπερπολιτικοποίηση των πάντων και την άνοδο του κομματικού φαινομένου. Ο λαός και τα λαϊκά χαρακτηριστικά -ακριβέστερα: ό,τι ο κάθε ένας χαρακτήριζε ως λαό και όποιο χαρακτηριστικό χαρακτήριζε ως λαϊκό- έγινε περίπου το μόνο κριτήριο του ιδεολογικώς νομιμοποιημένου και αποδεκτού. Στην πορεία, ανεπαισθήτως, το στοιχείο "δημοκρατία" εξετράπη σε λαολαγνεία: ο,τιδήποτε θώπευε λαϊκά ώτα (ή και άλλα μέλη του λαϊκού σώματος) ήταν "δημοκρατικό" και ως δημοκρατικό αξιοσέβαστο ιδεολογικά και κατοχυρωμένο συνταγματικά*»[12].

Η πλειοδοσία παροχών με δάνειο χωρίς αντίκρισμα απέληξε στην εκποίηση της οικονομικής οργάνωσης και διαχείρισης της χώρας στους δανειστές της. Είναι αυτή ακριβώς η εκποίηση που δίνει σήμερα λαβή σε εκδηλώσεις λαϊκής οργής και εθνικής αγανάκτησης. Και όμως: η ίδια αυτή εκποίηση -ακριβέστερα: οι ορατές, διαπιστώσιμες και διαπιστωμένες βάσεις της- εκδηλωνόταν επί δεκαετίες (για όσο δηλαδή δεν μας

και σε πρόσωπα που είναι μεταξύ των σημερινών αρχηγευόντων στην Ευρωπαϊκή Ένωση και αυστηρών τιμητών της ελληνικής αβελτηρίας...

(11) [...] «*έφθασεν ο πραγματευτής. Και "Λίβανον!" και "Κόμμι!"/"Άριστον έλαιον!" "Άρωμα για την κόμη!"/ στους δρόμους διαλαλεί. Αλλ' η μεγάλη οχλοβοή/κ' η μουσικές κ' η παρελάσεις/που τον αφίνουν ν' ακουσθεί./Το πλήθος τον σκουντά, τον σέρνει, τον βροντά./Κι όταν πια τέλεια σαστισμένος, "Τι τρέλλα αυτή;" ρωτά,/ένας του ρίχνει κι αυτουνού την γιγαντιαία ψευτιά/ του παλατιού -που στην Ελλάδα ο Αντώνιος νικά». Κ. Π. Καβάφη*, Το 31 π.Χ. στην Αλεξάνδρεια.

(12) *Δρόσος*, ό.π., σ. 42.

ζητούσαν τα ρέστα) ως δυναμικό λαϊκό αίτημα και μεταβαλλόταν σε συνεπή κοινωνική κυβερνητική πολιτική προτεραιτότητα. Κατά την διατύπωση του και σήμερα πιο επίκαιρου από ποτέ Παναγιώτη Κονδύλη, *«η συγκεκριμένη λειτουργία του ελληνικού πολιτικού συστήματος (...) κατάντησε να αποτελέσει το βασικό εμπόδιο στην εθνική και οικονομική ανάπτυξη -κάτι παραπάνω μάλιστα: έγινε αγωγός εκποίησης της χώρας με αντάλλαγμα την δική της διαιώνιση, δηλαδή την δυνατότητά της να προβαίνει σε υλικές παροχές παίρνοντας παροχές ψήφου»*[13].

***

Η κρίση γεννά συζήτηση και περί το Σύνταγμα. Είναι αλήθεια ότι το Σύνταγμα -μια νομική μορφή- δεν μπορεί να υποκαταστήσει οικονομία, πολιτική, κοινωνία κ.λπ. Μήπως όμως, τώρα που είδαμε -διότι υποχρεωθήκαμε- το τι κατέβασε η κοινωνική ύλη των 35 τελευταίων ετών, μήπως λοιπόν το instrument Σύνταγμα μπορεί να δημιουργήσει μία νέα κοίτη, καλύτερη, προσαρμοσμένη στην φορά των πραγμάτων του 2012 και όχι του 1974, ή έστω να συμβάλει στην δημιουργία της;

Η έμφαση ότι η Ελλάδα έφθασε στο οικονομικό αδιέξοδο όχι για νομικούς λόγους δημιουργεί ίσως την αίσθηση ότι, αφού δεν βρίσκεται κάποιο συνταγματικό αδιέξοδο στην πηγή του κακού, μήπως δεν έχει λόγο, ως στερούμενη πρακτικού νοήματος, και η όποια συζήτηση για συνταγματική αναθεώρηση; Μήπως δηλαδή αν «λογικευτούμε», αν «σοβαρευτούμε», αν αλλάξουμε νοοτροπία και μυαλό και τότε θα αλλάξουν και οι κακές πολιτικές και κοινωνικές πραγματικότητες, οπότε, και πάλι, *τα πάντα θέλουν είσθαι υπέρ της Ελλάδος...*[14].

Δεν νομίζω. Η ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων και συμπεριφορών με αναγωγή στην διανοητική ικανότητα και την ευφυΐα των ατόμων -αν δηλαδή είναι ή δεν είναι τρελοί ή βλάκες- δεν πείθει ως ανάλυση. Το θέμα είναι κατεξοχήν πολιτικό και κοινωνικό. Μια νέα πολιτειακή κατασκευή θα επικρατήσει, αν επικρατήσει, επειδή θα υπερισχύσουν οι δυνάμεις των οποίων θα αντανακλά την επιλογής ζωής, κοινωνίας και κατευθύνσεων, και όχι επειδή σε αυτήν θα καταλήξουν οι συλλογισμοί επαϊόντων, ειδικών και λοιπών εχεφρόνων.

Πάντως, αν είναι λάθος να υπερτιμηθεί το Σύνταγμα, λάθος είναι και να υποτιμηθούν η κανονιστική, η πολιτική και η ιδεολογική ισχύς και αποτελεσματικότητα των διατάξεών του, αλλά και η πολιτική σημασία των πολιτικών και κοινωνικών διεργασιών που οδηγούν σε μία μείζονα ανακατασκευή των συνταγματικών θεμελίων μιας πολιτείας και αναμένουν την έκφρασή τους από αυτήν. Η είσοδος σε μία νέα πολιτική και πολιτειακή κατάσταση έχει ανάγκη την αντίστοιχη συνταγματική της διαρρύθμιση, η οποία να μπορεί να εγκοιτώνει σε μία αποδεκτή και καλή προοπτική την συσσωρευμένη και εκλυόμενη με την κρίση κοινωνική και πολιτική ύλη[15].

***

Μία πρόταση για συνταγματική αναθεώρηση πάντως δεν έχει νόημα αν δεν προηγηθούν, τουλάχιστον, μία μείζων παραδοχή, όσον αφορά στα αίτια που οδήγησαν εδώ, και μία μείζων αποδοχή, όσον αφορά τις κατευθύνσεις που πρέπει να πάρουμε φεύγοντας από εδώ. Από αυτά θα προκύψουν το είδος και τα αντικείμενά της.

Η συνταγματική παραδοχή που κάνω είναι ότι δεν τίθεται θέμα μεταβολής του πολιτεύματος, αλλά μεταβολών στους τρόπους της λειτουργίας του πολιτεύματος. Το 2009 δεν παρέσυρε τα θεμέλια του συνταγματικού πολιτεύματος. Δεν ανέδειξε ζήτημα ανατροπής του αντιπροσωπευτικού κοινοβουλευ-

(13) Βλ. *Παναγιώτη Κονδύλη*, Η καχεξία του αστικού στοιχείου στην νεοελληνική κοινωνία και ιδεολογία. Εισαγωγή στην ελληνική έκδοσή του: Η παρακμή του Αστικού Πολιτισμού. Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία, 1991, σ. 43 [και ξεχωριστή έκδοση με τίτλο (του εκδότη) Οι αιτίες της παρακμής της σύγχρονης Ελλάδας, 2011, σ. 62].

(14) Για τη φράση αυτή, που προέρχεται από την εφημερίδα «Αθηνά», της 24ης Αυγούστου 1840, βλ. *Δρόσου*, Δοκίμιο Ελληνικής Συνταγματικής Θεωρίας, σ. 37.

(15) Ο *Γιώργος Σωτηρέλης*, Σύνταγμα και πολιτική υπό το φως των νέων δεδομένων: το διακύβευμα, οι δυνατότητες, τα όρια, σε <www.constitutionalism.gr>, επισήμανε έναν κίνδυνο *«συνταγματικού λαϊκισμού»*, όπου όλα αναμένονται από το Σύνταγμα, και έναν κίνδυνο *«πλήρ[ους] και απόλυτ[ης] συνταγματικής επανάπαυσης»*, όπου τίποτε δεν αναμένεται από το Σύνταγμα. Σε μία όμορφη στιγμή ανταλλαγής ακαδημαϊκών συλλογισμών, ο Καθηγητής *Κώστας Χρυσόγονος*, Σχεδίασμα εκδημοκρατισμού. Δώδεκα σκέψεις για μια άλλη αναθεώρηση, σε <www.constitutionalism.gr>, πρότεινε να γίνουν 12 συνταγματικές μεταρρυθμίσεις, ενώ ο Καθηγητής *Αντώνης Μανιτάκης*, Διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις τώρα, χωρίς αναθεώρηση, εφημ. «Καθημερινή» 8.1.2012, να μη γίνει καμία. Σε μία επίσης εξόχως χαρακτηριστική στιγμή του ελληνικού πολιτεύεσθαι, ο Πρόεδρος της Νέας Δημοκρατίας, σε δήλωσή του της 28ης Ιουλίου 2011 με την οποία παρουσίασε πρόταση συνταγματικής αναθεώρησης του κόμματός του, πρότεινε 31 προτάσεις - κατευθύνσεις για δημόσια συζήτηση στο θέμα.

τικού συστήματος η κρίση –μήπως μια δικτατορία;– ούτε ζήτημα του αιρετού του αρχηγού του κράτους –μήπως να ξανάρθει ο βασιλιάς;– ούτε ζήτημα προστασίας του πυρήνα των συνταγματικών μας δικαιωμάτων –μήπως να ανασταλούν μερικά; Η έντονη δυσπιστία στην πολιτική ευθυκρισία και την ακεραιότητα του πολιτικού προσωπικού, η συχνά έκδηλα λαϊκιστική (και κατά κανόνα υποκείμενη σε χίλιες-δυό επί μέρους ιδιοτέλειες) καταγγελία της δημοκρατικής πολιτικής, η προσφυγή σε μη πολιτικά κριτήρια και θεσμούς –όπως «τεχνοκράτες», «ανεξάρτητες αρχές», η δικαιοσύνη ή και η δήθεν μη πολιτικά σημαντική «αγορά»– ούτε έθεσαν ούτε απέκτησαν ισχύ αρκετή για να θέσουν μια νομιμοποιητική βάση για την άσκηση της κυβερνητικής εξουσίας άλλη από τη δημοκρατική αρχή.

Η αποδοχή που κάνω όσον αφορά το περιεχόμενο των αναθεωρητέων διατάξεων έχει πολιτικό χαρακτήρα: υποστηρίζω ότι σήμερα και για μία μεγάλη χρονική περίοδο στο προβλεπτό μέλλον η βασική προτεραιότητα που είναι καλό και συμφέρον να υιοθετήσει η ελληνική κοινωνία, οικονομία και πολιτική είναι η διασφάλιση της οικονομικής της ανάπτυξης και της κοινωνικής της συνοχής με την απελευθέρωση και αναδιοργάνωση των παραγωγικών δυνάμεων και αναπτυξιακών δυνατοτήτων που διαθέτει η ελληνική χώρα και κοινωνία, και η μέσω της γενικότερης αυτής ανασυγκρότησης ανάκτηση και διατήρηση μιας κατά το δυνατόν ισότιμης θέσης στον χώρο του ευρώ και στην όποια πορεία του. Προς αυτήν την κατευθυντήρια προτεραιότητα πρέπει, νομίζω, να εναρμονίζεται μία προσεχής συνταγματική αναθεώρηση.

Δεν είναι διόλου δεδομένο ότι το σύνολο των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων που επηρεάζουν τις κατευθύνσεις της χώρας αποδέχονται τα ίδια. Υπάρχουν διεθνή κερδοσκοπικά συμφέροντα τα οποία θα εξυπηρετούσε η χρεωκοπία της Ελλάδας και η κατάρρευση του ευρώ, αν επακολουθούσε. Υπάρχουν καθώς φαίνεται και ισχυρότατα ενδογενή, ελληνικά ρεύματα που υπολογίζουν ότι η οικονομική κατάρρευση της χώρας θα τους είναι ευκαιρία άγριου πλουτισμού. Ιδιαίτερα επικίνδυνο για τη ματαίωση της προσπάθειας για αναπτυξιακή εξυγίανση της χώρας και διατήρησή της στον χώρο του ευρώ θεωρώ ένα τμήμα της οικονομικής, κυρίως, ελίτ, στην οποία περιλαμβάνονται και ιδιοκτήτες μεγάλων συγκροτημάτων μέσων μαζικής ενημέρωσης. Οι άνθρωποι αυτοί πλούτισαν από τον παρασιτισμό και την ασυδοσία των δεκαετιών που πέρασαν. Εξέθρεπταν συστηματικά καταστάσεις και πρόσωπα των οποίων σήμερα εμπορεύονται την καταγγελία. Μετέβαλαν τις δυνατότητες εθνικού πλούτου σε πηγή ιδιωτικού πλουτισμού και εξήγαγαν έξω από τα όρια του κινδύνου της δημόσιας χρεωκοπίας –δηλαδή σε ξένες Τράπεζες ή επιχειρηματικές δραστηριότητες στην αλλοδαπή– τα ιδιωτικά κέρδη τους[16]. Προσδοκούν οφέλη από την συνεπαγόμενη από τη χρεωκοπία της χώρας επιστροφή της σε εθνικό νόμισμα, αν μη τι άλλο, επειδή η επιστροφή σε εθνικό νόμισμα θα συνοδευτεί από μεγάλη, πολύ μεγάλη υποτίμησή του, οπότε και θα φέρει ανάλογο πολλαπλασιασμό της εγχώριας και σε νέο εθνικό νόμισμα αγοραστικής αξίας του εξαχθέντος και ιδιωτικοποιημένου εθνικού πλούτου. Πρόκειται για ισχυρότατες δυνάμεις και συμφέροντα, με εμφανείς συνδέσεις με την πολιτική τάξη, τα οποία υπομοχλεύουν, άλλοτε αδιαφανώς, άλλοτε αναιδώς, πάντοτε όμως ιδιοτελώς, την γνήσια λαϊκή οργή και εθνική αγανάκτηση που, όπως είναι εύλογο, ανακύπτουν από την κρίση.

Η ανάλωση της λαϊκής οργής και της κοινωνικής απελπισίας σε ένα ρεύμα λαϊκιστικής και εθνικιστικής ρητορείας είναι δυνατόν να διαμορφώσει συνθήκες που θα ματαίωναν την στρατηγική επιλογή της εκ βάθρων θεσμικής και παραγωγικής αναδιοργάνωσης της ελληνικής κοινωνίας μέσα στον πυρήνα της ανεπτυγμένης κοινοτικής Ευρώπης. Μία τέτοια δίοδος της λαϊκής δυναμικής εναρμονίζεται κατ' αποτέλεσμα με ό,τι προσδοκά ιδιωτικό πλουτισμό από την δημόσια χρεωκοπία.

Υπάρχουν επίσης δυνάμεις που ελπίζουν, έντιμα αυτές –αν και εσφαλμένα κατά τη γνώμη μου– ότι ο αναπόφευκτος συνολικός αναπροσανατολισμός της ελληνικής πολιτείας, κοινωνίας και οικονομίας πρέπει να οδηγήσει σε απομάκρυνση, εν ανάγκη και

(16) Σύμφωνα με ανταπόκριση της Jana Randow στο πρακτορείο Bloomberg στις 25 Ιανουαρίου 2012, ο πολυδισεκατομμυριούχος διεθνής κερδοσκόπος Τζώρτζ Σόρος σημείωσε στο παγκόσμιο οικονομικό φόρουμ του Νταβός ότι «*[o]ne of the problems in Greece is that there is a powerful group that is in favor of Greece leaving the euro zone. Many owners of newspapers and conglomerates have very big interest in paying taxes in drachmas and not in Euros*" [βλ. την ανταπόκριση στον δικτυακό τόπο <www.businesweek.com.news/2012-01-26/soros-says-greek-default-may-not-result-in-greek-euro-exit>, πρβλ. και την αναπαραγωγή της σε ελληνικές εφημερίδες, π.χ. ΗΜΕΡΗΣΙΑΟΝLINE, 29.1.2012. Πρβλ. επίσης τις ιδιαίτερα εύστοχες επισημάνσεις του *Σταύρου Τσακυράκη*, Η δημοσιογραφία της δραχμής, σε The Books' Journal, τευχ. 16, Φεβρουάριος 2012, σ. 28 επ.

σε αποδέσμευση, από την όποια πορεία της κοινοτικής Ευρώπης και του νομίσματός της. Μία οριστικότερη αποκρυστάλλωση των κοινωνικών τάσεων και των ιδεολογικών και πολιτικών τους εκφράσεων στην ελληνική κοινωνία δεν έχει ακόμη διαμορφωθεί αρκετά.

Δεν έχω την παραμικρή βεβαιότητα ότι η στρατηγική και οργανική πρόσδεση στον αμφίβολο ακόμη και υπό διαμόρφωση νέο ευρωπαϊκό κοινοτικό δρόμο και στο κλυδωνιζόμενο νόμισμά του θα οδηγήσει την Ελλάδα στην γενικευμένη ευτυχία. Έχω, όμως, την πεποίθηση ότι η αντίθετη επιλογή, και στην αισιοδοξότερη ακόμη προοπτική της, είναι μακράν χειρότερη για την ελληνική κοινωνία και από την πλέον απαισιόδοξη εκδοχή εκείνης που προκρίνω.

Μερικά για την μορφή και τις κατευθύνσεις μιας προσεχούς αναθεώρησης

Αντικείμενο λοιπόν μιας προσεχούς αναθεώρησης πρέπει να είναι η αλλαγή όχι του πολιτεύματος, αλλά των τρόπων λειτουργίας του. Διατηρουμένων δηλαδή των συνταγματικών θεμελίων του 1975, να εισαχθούν μεταβολές στις θεσμικές λειτουργίες έτσι ώστε αφενός να εμποδισθεί, όσο γίνεται, η αναπαραγωγή καταστάσεων, συμπεριφορών και η διαμόρφωση προσωπικοτήτων που οδήγησαν στην καταβαράθρωση του 2009 και αφετέρου να δημιουργηθούν κατάλληλες θεσμικές οδοί για ό,τι απαιτείται από δω και μπρός.

Η συνταγματική αναθεώρηση που είναι κατάλληλη για την περίσταση θα προσιδίαζε με εκείνη του 1911[17]. Στην αναθεώρηση του 1911, συνταγματικό επακόλουθο της πολιτειακής μεταβολής που σημειώθηκε με το κίνημα του Γουδί του 1909, δεν επικράτησε ως κεντρικό αίτημα η αντικατάσταση του πολιτεύματος από κάποιο άλλο. Στόχος και περιεχόμενο εκείνης της αναθεώρησης ήταν να απελευθερωθεί η πολιτική λειτουργία των συνταγματικών θεσμών από την υπαγωγή τους, κατά βάση, σε ιδιοτελείς προτεραιότητες των παραγόντων μιας πολιτικής τάξης που είχε και εκείνη εξαντλήσει την δημιουργική της δυναμική και να τεθούν νομικές/θεσμικές προϋποθέσεις οικονομικής ανάπτυξης ενός σύγχρονου αστικού κράτους.

***

Εκτός από τα θέματα που τέθηκαν με τη Δήλωση των Αρχηγών Κρατών και Κυβερνήσεων της Ευρωζώνης, στα οποία δεν θα αναφερθώ περισσότερο, δύο είναι, με βάση τις παραδοχές που προηγήθηκαν, τα ζητήματα που ανακύπτουν ως κεντρικά μιας προσεχούς αναθεώρησης. Σχηματικά: το ζήτημα της λειτουργίας του πολιτεύματος και το ζήτημα της λειτουργίας του κράτους.

Κεντρικό στοιχείο του πρώτου είναι η διαρρύθμιση της παραγωγής και της άσκησης της πολιτικής μέσα στο πλαίσιο του αντιπροσωπευτικού κοινοβουλευτικού συστήματος κατά τρόπο ώστε να μην εξαρτάται η πολιτική απόφαση υπερβολικά –και να μην φαίνεται ότι εξαρτάται υπερβολικά– από προσφερόμενο ή προσδοκώμενο, εκλογικό ή άλλο αντάλλαγμα του πολιτικού προσωπικού που την λαμβάνει. Κεντρικό στοιχείο του δεύτερου είναι η γενικευμένη αναδιάρθρωση της συγκρότησης και λειτουργίας των κρατικών θεσμών και οργάνων ώστε να είναι αποτελεσματικότερη, ασφαλέστερη και ταχύτερη η λειτουργία τους και να επικουρεί την επιδιωκόμενη γενικευμένη ανασυγκρότηση της οικονομίας και της κοινωνίας μέσα στον χώρο του ευρώ.

---

(17) Αυτό έγινε, ενδεικτικά, με την εισαγωγή θεσμών, όπως η μέσω της μονιμότητας όποια απελευθέρωση των δημοσίων υπαλλήλων από τη συναλλαγή των πολιτικών παραγόντων ή με την απελευθέρωση της εξέλεγξης των εκλογών –άρα και της σύνθεσης της βουλής– από τις συναλλαγές των αιρετών. Το αναθεωρητικό εκείνο έργο συμπληρώθηκε με μία σειρά από νομοθετήματα που θα φιλοξενούσαν την ανάπτυξη μιας σύγχρονης αστικής οικονομίας, από τα οποία τα βασικότερα μάλιστα άντεξαν για πολύ στον χρόνο.

Μία συγκριτική ιστορική υπόμνηση των «τύπων» αναθεώρησης ίσως αποσαφήνιζε την προσέγγιση «αναθεώρηση "του τύπου" 1911». Το 1843 το μείζον συνταγματικής τάξης αίτημα ήταν να υπάρξει Σύνταγμα, το οποίο να προβλέπει εκλογές, αντιπροσωπευτικούς θεσμούς και δέσμη δικαιωμάτων, και αυτό έγινε με την εισαγωγή του Συντάγματος - συναλλάγματος του 1844. Το 1862, πέραν της αλλαγής δυναστείας, ήταν να μετακινηθεί το κέντρο της πολιτικής ισχύος και αρμοδιότητας από τον θρόνο στο αιρετό πολιτικό σώμα, και αυτό έγινε με την εισαγωγή του πολιτεύματος της βασιλευόμενης δημοκρατίας. Το 1952 ήταν να θεσπισθεί ένα πολίτευμα δημοκρατικό μεν και φιλελεύθερο, αλλά με δικλείδες που να απέκλειαν τους ηττημένους του Εμφυλίου από την προστασία των φιλελεύθερων και δημοκρατικών θεσμών καθώς και να μην επέτρεπαν να τεθεί σε κίνδυνο η προδεδομένη κεντρική πολιτική θέση και ισχύς του έξω και πέραν του Συντάγματος πλέγματος εξουσίας που συγκροτούσαν τα Ανάκτορα, οι ένοπλες δυνάμεις, η Αμερικανική πρεσβεία και το κόμμα της Δεξιάς. Αυτό έγινε με τη διατήρηση, με συνταγματική διάταξη, σε παράλληλη με το Σύνταγμα ισχύ του παρασυντάγματος του Εμφυλίου και τον ιδιαίτερο ρόλο που η λειτουργία του πολιτεύματος επέτρεψε να έχουν ο βασιλιάς και οι ένοπλες δυνάμεις. Το 1986 ήταν η εγκατάσταση ενός συστήματος πολιτικής παντοδυναμίας του κόμματος που διαθέτει την κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Το 2001 δεν υπήρχε καμία κεντρική ιδέα (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι όλα όσα επέφερε εκείνη η αναθεώρηση ήταν άχρηστα), η δε αναθεώρηση του 2008 ήταν απλώς μία αισχυντηλή γελοιογραφία του θεσμού.

Η όλη προσπάθεια πάντως καλό είναι να συγκεντρωθεί στα σημαντικά και ουσιώδη. Δεν είναι ανάγκη να εξανεμισθεί, αναλισκόμενη σε ένα πλήθος επί μέρους ζητημάτων, χρησίμων κατά τα λοιπά, αλλά εκτός καιρού. Η επιμέρους «διόρθωση» υπαρκτών συνταγματικών αστοχιών ή δυσλειτουργιών καλό είναι να επιδιωχθεί, όχι όμως να συσκοτίσει ή να υποκαταστήσει το κύριο αναθεωρητικό έργο. Αυτό πάντως δεν σημαίνει ότι συνταγματικές διατάξεις που θα εισαχθούν με την αναθεώρηση δεν θα πρέπει έχουν νομική αρτιότητα και λειτουργική πρακτικότητα. Ακριβώς η μορφή της αναθεώρησης που προτείνεται επιβάλλει πλήρη τεχνική νομική επεξεργασία και των προτάσεων και των τελικών συνταγματικών διατυπώσεων.

Ενδεικτικά ως προς την λειτουργία του πολιτεύματος: η διαχείριση του πολιτικού κόστους και η διαφάνεια και ακεραιότητα της διαδικασίας παραγωγής πολιτικής απόφασης

Οι σκέψεις που ακολουθούν δεν συνιστούν –και θα ήταν ασόβαρο να εμφανισθεί ότι συνιστούν– επεξεργασμένη και πλήρη πρόταση αναθεώρησης του Συντάγματος. Παρατίθενται ενδεικτικά για να καταστήσουν σαφέστερη την προσέγγιση που παρουσίασα.

Όσον αφορά την διαχείριση του λεγομένου «πολιτικού κόστους» –δηλαδή την έκταση των ελιγμών και υποχωρήσεων που υποχρεώνεται να κάνει το πολιτικό προσωπικό προκειμένου να επανεκλεγεί– υπάρχει ένα σημείο όπου είμαι απόλυτος: δεν είναι δυνατόν να ομνύει κανείς στην δημοκρατία και ταυτόχρονα, υποπίπτοντας σε βάναυση contradictio in terminis, να απορρίπτει μία βασικότατη εκδήλωσή της, δηλαδή την μέριμνα των πολιτικών που αναδεικνύονται με ελεύθερες και περιοδικές εκλογές για την επανεκλογή τους. Η λεγόμενη «τεχνοκρατική» ή άλλη μορφή μη δημοκρατικής λήψης και νομιμοποίησης μιας πολιτικής απόφασης δεν καθιστά την απόφαση ούτε μη πολιτική ούτε αναγκαστικά «ορθότερη», αποτελεσματικότερη κ.λπ. Δημοκρατικό αντίτιμο είναι αυτονόητο και θεμιτό να καταβάλλεται. Όχι όμως και να περιστρέφεται το πολίτευμα γύρω από την καταβολή του, ούτε τόσο υψηλό, ώστε να προκύπτει χρεωκοπία, πολιτειακή αρχικά, με τον εκφυλισμό της εκλογικής λειτουργίας, οικονομική, κοινωνική και εθνική στην συνέχεια.

Από το 1974 δύο φορές εμφανίσθηκε μία ασυνήθιστα για το μεταπολιτευτικό καθεστώς οξεία ένταση, το 1989 - 1990 και το 2011. Και στις δύο φορές επιδιώχθηκε, σποραδικά, ιδιοτελώς ίσως ή αφρόνως, ευτυχώς πάντως αποτυχημένα, να δοθούν διαστάσεις κρίσης του πολιτεύματος και όχι έντασης μέσα στο πολίτευμα. Και στις δύο περιπτώσεις το κομματικό σύστημα και οι κοινοβουλευτικοί συσχετισμοί έμοιαζαν να δημιουργούν αδιέξοδο. Και στις δύο περιπτώσεις υπήρξε διέξοδος. Και στις δύο περιπτώσεις, έγινε, νομίζω, προφανές ότι ήταν εφικτό και επιθυμητό να υπήρχε έδαφος για παρέμβαση ενός πολιτειακού παράγοντα, έξω από το κομματικό και κοινοβουλευτικό σύστημα, μέσα όμως από το πολίτευμα, με σκοπό την ανάληψη τμήματος της πολιτικής φόρτισης των στιγμών και όριο την κατά Σύνταγμα λειτουργία του κοινοβουλευτικού συστήματος.

Μία ιδέα που εισηγούμαι είναι η θεσμική ενίσχυση του πολιτικού ρόλου του Προέδρου της Δημοκρατίας, χωρίς όμως επιστροφή σε συναφείς με την λειτουργία του κοινοβουλευτικού συστήματος αρμοδιότητες που κατάργησε η αναθεώρηση του 1986. Να αποκτήσει δηλαδή ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας την δυνατότητα να δημιουργεί πολιτικά γεγονότα, συμμετέχοντας στην πολιτική ζωή όταν κρίνει ότι συντρέχουν εξαιρετικές συνθήκες που το καθιστούν αναγκαίο, με όριο όμως τα πρόσωπα: η δυνατότητά του να μη φθάνει έως τον σχηματισμό της κυβέρνησης ή την διάλυση της βουλής. Στην κατεύθυνση αυτή, μπορεί να προβλεφθεί εξουσία του Προέδρου της Δημοκρατίας να απευθύνεται στη Βουλή, να συγκαλεί υπό την προεδρία του την Κυβέρνηση, να προτείνει στην βουλή σχέδιο νόμου ή την διεξαγωγή δημοψηφίσματος, να αναπέμπει στην βουλή ψηφισμένο νομοσχέδιο για νέα εξέταση για ουσιαστικούς λόγους, να κινεί διαδικασίες προληπτικού ελέγχου συνταγματικότητας ψηφισμένων νομοσχεδίων (εφόσον εισαχθούν τέτοιες διαδικασίες, όπως προτείνεται στη συνέχεια) κ.λπ. Η αύξηση των αρμοδιοτήτων αυτών έχει ίσως νόημα να συνδυασθεί με την αύξηση του χρόνου θητείας, π.χ. σε έξι έτη, χωρίς δικαίωμα επανεκλογής ή με ειδικές προϋποθέσεις επανεκλογής, π.χ. 180 ψήφους σε περίπτωση δεύτερης συνεχόμενης επανεκλογής, αλλιώς απώλεια του δικαιώματος επανεκλογής. Η άμεση εκλογή Προέδρου Δημοκρατίας είναι ένα ζήτημα που αντιμετωπίζω κατ' αρχήν με δισταγμό, όχι όμως ως ακλόνητο ζήτημα αρχής.

Η ουσία της ιδέας αυτής και η λυσιτέλειά της βρίσκεται στο να υπάρχει ένας φορέας πολιτικής ισχύος, αναγόμενος στη δημοκρατική αρχή, ο οποίος όμως δεν είναι σχεδιασμένος ώστε να έχει τις ίδιες (και κατανοητές) δουλείες των κοινοβουλευτικών ανδρών και γυναικών.

Κέντρο ισχύος δεν είναι μόνο το σώμα των ψηφοφόρων –το μόνο δημοκρατικά θεμιτό. Στην κατεύθυνση της διαφάνειας και ακεραιότητας στην δημόσια διαδικασία παραγωγής πολιτικής γνώμης και ανάδειξης πολιτικού προσωπικού είναι σκόπιμο να εξετασθούν ιδέες που ενισχύουν την απεξάρτηση των πολιτικών από ιδιωτικά κέντρα ισχύος, δημοκρατικώς αθέμιτα. Ενδεικτικά:

Η εισαγωγή ενός συνταγματικού κριτηρίου που να αποκλείει σαφώς εκλογικές περιφέρειες μεγέθους της Α΄ ή η Β΄ Αθηνών. Το θηριώδες μέγεθος εκλογικών περιφερειών όπως αυτές υποχρεώνει κάθε υποψήφιο να επιχειρήσει την δημιουργία αληθινής βαρωνείας, και να την διατηρήσει αν εκλεγεί, καθώς και σε αναζήτηση ερεισμάτων πολύ πέραν της πολιτικής και εκλογικής αποδοχής των ψηφοφόρων του. Παράλληλα με αυτό θα μπορούσε να εξετασθεί η εισαγωγή ενός συνταγματικού ορίου όσον αφορά τον αριθμό των μελών της κυβέρνησης, ή έστω ενός εμποδίου στην άνευ ορίων πληθωριστική αύξησή τους.

Η εισαγωγή κάποιου είδους συνταγματικού εμποδίου στην δημιουργία παγιωμένων συνθηκών εκλογής βουλευτών, όπως π.χ. η αδυναμία επανεκλογής μετά από δεύτερη συνεχή εκλογική θητεία, πλήρη ή όχι, και επανάκτηση της δυνατότητας αυτής μετά από την παρέλευση μιας βουλευτικής περιόδου, χωρίς την συμμετοχή του βουλευτή στις σχετικές εκλογές κ.τ.τ.

Η εισαγωγή πολιτικών θεσμών διαφάνειας στα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Η επίδραση που έχουν τα μέσα αυτά, κυρίως αλλά όχι μόνον τα ηλεκτρονικά, στην διαμόρφωση γενικότερων πολιτικών ρευμάτων και στην ανάδειξη ή καταβαράθρωση πολιτικού προσωπικού (και τούτο ανεξάρτητα από κομματική ένταξη) είναι ζήτημα συνταγματικής τάξης επειδή αφορά στη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η συνεχής, επί έτη, πρόσκληση από το ίδιο πανελλαδικής εμβέλειας και μεγάλης θεαματικότητας τηλεοπτικό κανάλι ενός στενότατου κύκλου πολιτικών προσώπων (από διαφορετικούς κατά κανόνα πολιτικούς χώρους, αλλά των ίδιων φυσικών προσώπων), να ομιλούν για ο,τιδήποτε γνωρίζουν ή αγνοούν, scratching each other's backs to have each other's backs scratched as well, είναι ζήτημα συνταγματικής τάξης. Κατά κανόνα, και ομολογουμένως πλέον, τα ιδιωτικά μέσα βρίσκονται σε σχέση υποταγής προς (φημολογούμενα, αλλά) αδιαφανή οικονομικά συμφέροντα[18]. Αυτό δεν εμποδίστηκε από την προβληματική και ύποπτα αφελή διάταξη του άρθρου 14 παρ. 9 Σ σχετικά με τον βασικό μέτοχο. Το να εξυπηρετούν οι επιχειρηματίες των μέσων μαζικής ενημέρωσης τα συμφέροντά τους δεν βρίσκω να προσκρούει σε κάποια συνταγματική αρχή –το να μην είναι αυτό γνωστό στην δημόσια σφαίρα επηρεάζει την λειτουργία της δημοκρατικής αρχής. Ακριβώς επειδή ο τύπος και η πληροφόρηση είναι στοιχείο του δημοκρατικού πολιτεύματος, η δημόσια γνώση των στοιχείων που καταδεικνύουν την σχέση των μέσων που επηρεάζουν αποφασιστικά την λειτουργία του πολιτεύματος σε οικονομικά ή άλλα συμφέροντα είναι συνταγματικό αγαθό. Δεν τίθεται βεβαίως ζήτημα περιορισμού της ελευθερίας τους, διότι εκτός από συνταγματικά ανεπίτρεπτος, είναι και ανέφικτος και εσφαλμένος οποιοσδήποτε τέτοιος περιορισμός. Συνταγματικές υποχρεώσεις δημοσιότητας, όμως, εξειδικευόμενες με κατάλληλους οργανικούς νόμους, μπορούν να επιβληθούν. Αυτές πρέπει να καταλαμβάνουν το σύνολο των εμμέσων ή αμέσων σχέσεων των ιδιοκτητών τους με το δημόσιο, τις εν γένει δανειακές τους υποχρεώσεις, το ύψος των αμοιβών των προβεβλημένων στελεχών τους και γενικότερα τίποτε λιγότερο από ό,τι καταλαμβάνει ο έλεγχος δημοσιότητας των οικονομικών των πολιτικών προσώπων. Όπως επίσης και σχολιασμένη δημόσια παρουσίαση των οικονομικών αυτών στοιχείων όχι μόνον μέσω των ίδιων των μέσων, αλλά και μέσω της δημόσιας τηλεόρασης, της οποίας η λειτουργία, ως θεσμός που ανάγεται στο δημοκρατικό πολίτευμα, καλό είναι να κατοχυρωθεί ρητά μέσα στο κείμενο του Συντάγματος.

Θέμα μείζονος ενδιαφέροντος και σημασίας είναι το όλο συνταγματικό και νομοθετικό πλαίσιο σχετικά με την ποινική δίωξη πολιτικών προσώπων για κολάσιμες πράξεις κατά την άσκηση των καθηκόντων τους. Όσο αλήθεια όμως είναι ότι οι ισχύουσες διατάξεις λειτούργησαν ως θεσμός ατιμωρησίας, άλλο τόσο αλήθεια είναι και ότι το πολιτικό σύστημα και αρκετές περιπτώσεις δικαστικών λειτουργών υπερ-

(18) Σε αφοπλιστικής ειλικρίνειας παραδοχή του, ο διευθυντής μεγάλης, παραδοσιακής και υψηλότατης επιρροής δημοκρατικής εφημερίδας δέχεται ότι «*δεν υπάρχουν [...] εφημερίδες που να εκδίδονται για να εκφράζουν απόψεις διαφορετικές από εκείνες του ιδιοκτήτη του ή να υπηρετούν αλλότρια συμφέροντα*», εφημ. «Το Βήμα», 8.1.2012, σ. 2.

βολικά εύκολα αποδέχονται την μετακύλιση πολιτικών ευθυνών στην ποινική σφαίρα ενώ ο δημόσιος λόγος ζητά με ιδιαίτερη εμπάθεια την ποινική κύρωση του αποδιοπομπαίου τράγου της ημέρας. Παράλληλα, η πρακτική συστηματικών ποινικών διώξεων, όταν συμβαίνει κυβερνητική μεταβολή, μη πολιτικών προσώπων που διορίζονται από την κυβέρνηση για να διοικούν δημόσιο χρήμα (μέλη ΔΣ ΔΕΚΟ, δημοσίων οργανισμών κ.λπ.) έχει οδηγήσει σε μία συχνά καταστροφική άρνηση ανάληψης δημοσίων ευθυνών.

Ενδεικτικά ως προς την λειτουργία του κράτους: δικαιοσύνη, διοίκηση

Η θεσμική ανασυγκρότηση των λειτουργιών του κράτους είναι κυρίως ζήτημα νομοθετικών και παρεμβάσεων, όμως ορισμένες νέες συνταγματικές διατάξεις ή διατυπώσεις θα μπορούσαν να συνέβαλαν.

Έχοντας σημειώσει ότι για τα θέματα συνταγματικής οργάνωσης της δημόσιας οικονομίας, η Ελλάδα, εκούσα άκουσα, θα λάβει θέση εν όψει των θεσμικών εξελίξεων στην Ευρωπαϊκή Ένωση, περιορίζομαι ενδεικτικά σε θέματα οργάνωσης και απονομής της δικαιοσύνης και σε μία-δύο σκέψεις σχετικά με την οργάνωση του κράτους.

Η βραδύτητα στην απονομή της δικαιοσύνης, συνδυαζόμενη με νομική αβεβαιότητα που δεν αίρεται ακόμη και με σταθερή νομολογία των δικαστηρίων, έχει αποβεί ένας ουσιώδης αρνητικός παράγοντας στην λειτουργία της οικονομικής ζωής.

Ενώ δεν βρίσκω καλή την ιδέα της εισαγωγής Συνταγματικού Δικαστηρίου –οι λόγοι δεν είναι της παρούσης–, νομίζω ότι η εισαγωγή της δυνατότητας προληπτικού ελέγχου της συνταγματικότητας ψηφισμένου νομοσχεδίου από το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο του άρθρου 100 Σ, κατά κάποια αναλογία προς τον θεσμό της επεξεργασίας των προεδρικών διαταγμάτων από το Συμβούλιο της Επικρατείας κατά το άρθρο 95 παρ. 1, δ΄ Σ έχει λυσιτέλεια. Ο έλεγχος μπορεί να προκαλείται με αίτημα της Κυβέρνησης, του Προέδρου της Δημοκρατίας ή ενός σχετικά μεγάλου, αλλά όχι πλειοψηφικού αριθμού βουλευτών, π.χ. των 2/5 της βουλής (120 βουλευτών).

Περαιτέρω σκέψεις για την ταχύτητα στην απονομή της δικαιοσύνης θα μπορούσε να είναι η εξέταση διατάξεων με τις οποίες, διατηρούμενης της απαγόρευσης των δικαστικών επιτροπών και των εκτάκτων δικαστηρίων του άρθρου 8 παρ. 2 Σ, να προβλέπεται σύσταση ειδικών δικαστηρίων, ειδικευμένων κατά κατηγορίες νομικής ύλης που το δικαιολογούν, η συνταγματική κατοχύρωση της υποχρέωσης της διοίκησης σε συμμόρφωση προς νομολογία της δίκης πρότυπο που ήδη έχει εισαχθεί με τον ν. 3900/2010, η γενικευμένη εισαγωγή της διαμεσολάβησης (αντί της ανούσιας υποχρέωσης απόπειρας συμβιβασμού που προβλέπεται σήμερα) ως γενικευμένου τύπου «ενδικοφανούς διαδικασίας» χωρίς την ουσιαστική τήρηση του οποίου να είναι απαράδεκτο το ένδικο βοήθημα, μετακύλιση δικαστικής ύλης εκτός δικαστηρίων όπου αυτό είναι εφικτό χωρίς να θίγεται το δικαίωμα σε δίκαιη δίκη κατά το άρθρο 6 της ΕΣΔΑ[19].

Όσον αφορά την λειτουργία του κράτους, και εδώ η ρύθμιση μάλλον πρέπει να είναι προεχόντως νομοθετική. Το κράτος είναι πράγματι δύσκαμπτο, μεγάλο και αναποτελεσματικό. Αυτό δεν οφείλεται μόνον στην επικράτηση πελατειακών συστημάτων, αλλά αντανακλά εν πολλοίς και ανάγκες και σκοπιμότητες του ιδιωτικού τομέα. Το κεντρικό ζήτημα δεν είναι να δοθούν οι ήδη ακριβές κρατικές λειτουργίες σε πιθανώς ακόμη ακριβότερους ιδιώτες, αλλά να γίνει αληθινά ισχυρό το κράτος εκεί όπου πρέπει να λειτουργεί και να αποσυρθεί από εκεί όπου δεν πρέπει.

Η βασική ιδέα που εισηγούμαι είναι η εισαγωγή ρυθμίσεων, αν χρειασθεί και συνταγματικών, που να επιτρέπουν κάθε αναγκαία ευελιξία στην οργάνωση και λειτουργία της διοίκησης, ενδεχομένως να επαναπροσδιορίζουν τους όρους μονιμότητας χωρίς όμως να την καταργούν. Η ηλικιακή τάξη της ιεραρχίας συχνότατα αποβαίνει μεγάλο εμπόδιο στην αποτελεσματικότητα των δημοσίων υπηρεσιών. Η ιδέα πάντως της μεταβίβασης δημοσίων λειτουργιών που ανήκουν στο κράτος και προσιδιάζουν σε αυτό σε ιδιώτες, πλην ίσως όλως εξαιρετικών περιπτώσεων, ουσιαστικά οδηγεί όχι στον περιορισμό του κράτους, αλλά, αντίθετα, στην διεύρυνση της κρατικά χρηματοδοτούμενης οικονομικής δραστηριότητας, με μακροπρόθεσμα αποτελέσματα την ακόμη μεγαλύτερη αναποτελεσματικότητα.

IV. Συνταγματική πράξη και συνταγματικός λόγος

Στις παραπάνω σκέψεις για θεσμική ανασυγκρότηση ως συμβολή στην προσπάθεια για μία συνο-

(19) Το παρόν κείμενο δεν έλαβε υπόψη ορισμένες ενδιαφέρουσες προτάσεις του σχεδίου νόμου «Για τη δίκαιη δίκη και την εύλογη διάρκεια αυτής», νομοσχέδιο που βρίσκεται στην συνέχεια της ορθής κατεύθυνσης του ν. 3900/2010, το οποίο όμως κατατέθηκε στην βουλή όταν το παρόν κείμενο είχε ήδη ολοκληρωθεί.

λική ανασυγκρότηση μπορούν να προστεθούν και άλλες, όπως, π.χ. αναδιατυπώσεις συνταγματικών δικαιωμάτων ή ερμηνευτικές δηλώσεις που –χωρίς να θίγουν τίποτε από τον πυρήνα του δικαιώματος– να περιορίζουν την υποταγή της εφαρμογής του σε ατομικούς ή συλλογικούς εγωτισμούς, με αποτέλεσμα πολιτικές ή οικονομικές αποφάσεις που εξυπηρετούν την κατά την κρίση του δημοκρατικά νομιμοποιημένου νομοθέτη καλώς νοούμενη έννοια δημοσίου συμφέροντος να εμποδίζονται ουσιωδώς ή και να ματαιώνονται. Έτσι, π.χ., ενώ ο δογματισμός που ενίοτε παρατηρήθηκε στην προσέγγιση και δικαστική εφαρμογή του άρθρου 24 Σ δεν απέτρεψε την άναρχη και παράνομη δόμηση, πολλές φορές εμπόδισε εύλογες και ανεκτής περιβαλλοντικής επιβάρυνσης δραστηριότητες. Η διεύρυνση της εφαρμογής της έννοιας του προσωπικού δεδομένου και γενικότερα της συνταγματικά προστατευόμενης ιδιωτικής σφαίρας λειτούργησε σε πολλές περιπτώσεις ως ακύρωση κοινωνικών ή και νομικών κυρώσεων παρανόμων και πολιτικά και κοινωνικά απαραδέκτων συμπεριφορών. Η κάποια δυσκαμψία στην εφαρμογή της ορθής συνταγματικής ρύθμισης για υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση λειτούργησε και ως εμπόδιο στον εξορθολογισμό του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης κ.λπ. Σε κάθε περίπτωση σήμερα η μείζων θεσμική τομή έχει, νομίζω, την μορφή του θάρρους και της ικανότητας για εκείνες τις φαινομενικά ελάσσονες τομές, οι οποίες όμως ίσως έχουν την δυναμική να διαμορφώσουν μια θεσμική κοίτη που να φιλοξενεί τα καλά και τα συμφέροντα της νέας κοινωνικής ύλης και να απορρίπτει έξω από την ροή των σημαντικών γεγονότων τα βλαπτικά. Για αυτό και με γοητεύει, εδώ και σήμερα, μία προσέγγιση θεσμικής αναδιάρθρωσης του τύπου «αναθεώρηση του 1911».

Νέο στοιχείο είναι και η αναγκαία πλέον τοποθέτηση του εθνικού συνταγματικού λόγου (και πράξης) σε πλαίσια διεθνή και οικουμενικά, και μάλιστα οικουμενικά όχι μεταφυσικώς, με την θεολογική ή φιλοσοφική έννοια κάποιων δήθεν υπέρ τον χρόνο κ.τ.τ. ισχυουσών αξιών και ηθικών κανόνων, αλλά εν όψει παγκοσμιοποιημένων πολιτικών και οικονομικών πραγματικοτήτων που δημιουργούνται, δρουν και δημιουργούν απτά αποτελέσματα στις ατομικές ζωές και στην συλλογική κοινωνική και πολιτική και πολιτειακή οργάνωση όλων μας. Αυτή η τοποθέτηση του συνταγματικού λόγου σε πλαίσια ριζικώς διαφορετικά από εκείνα που έθεσαν η ιστορική του μήτρα και η επ' αυτής ως τώρα εξελίξεις του έχει, βρίσκω, μία ιδιαίτερη γοητεία. Όπως μάλιστα είχα την ευκαιρία να παρατηρήσω σε ένα προηγούμενο δημοσίευμά μου, *what an Aladdin's cave!*[20]

---

(20) *Drossos*, Greece. The Sovereignty of the Debt, the Sovereigns over the Debts and some Reflections on Law, ό.π.

❖❖❖❖